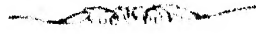

चण्डकौशिक

नाम

नाटकम् ।

आर्थिक-श्रीश्वरविरचितम्

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द विद्यासागर-भट्टाचार्येण

विरचितया टीकया

समृद्धामितम्

तेनैव प्रकाशितम्

कलिकाता-राजधाम्,

रामायण-यन्त्रे

सहितम्

इ. १८८४ ।

প্রদীপ্ত—শ্রীক্ষীরোদনাথ ঘোষ
৬৬ নং সিমুলিয়া ষ্ট্রীট
কলিকাতা

चण्डकौशिकम् ।

प्रथमाङ्कः ।

॥ नान्दी ॥ (क)

देवस्ते गुण्यभेदात् सृजति वितनुते संहरत्येव लोकान्,
अस्यैव व्यापिनोभिस्तनुभिरपि जगद्वाप्तमष्टाभिरेव ।
बन्धो नास्येति पश्यन्निव चरणगतः पातु पुष्पाञ्जलिर्वः
शम्भोर्नृत्यावतारे बलय-फणि-फणा-फूत्कृतैर्विप्रकोणैः ॥ (ख)

(क) नान्दीति । नन्दयतीति नान्दी सकलप्रशस्तिरिति यावत्
भावात् द्वादशपदा तदुक्तं देवद्विजन्तपादीनां स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।
आशीर्वचनसंयुक्ता तस्मान्नान्दीति कीर्तिता ॥ माङ्गल्य-शङ्खचन्द्राञ्ज-
लीक-कैरवशंसिनी । पादैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुक्तेति ॥

(ख) प्रथमां नान्दीमाह देव इति । एष देवः त्रयाणां गुणानां
रजःसत्त्वतमसां ममाहारः त्रिगुणं तस्य भावः त्रैगुण्यं तस्य भेदात्
विभिन्नत्वात् लोकान् जगन्ति सृजति रजोमूर्तिर्विष्णुरूपेणेति भावः
वितनुते विस्तारयति पालयतीत्यर्थः सत्त्वमूर्तिर्विष्णुरूपेणेति भावः
तथा संहरति तमोमूर्तिरुद्ररूपेणेति भावः । अस्यैव देवस्य व्यापि-
नीभिः सहतोभिरित्यर्थः अष्टाभिरेव तनुभिः शरीरैः जित्यप्तेजोभक्त-
स्त्वर्थचन्द्रयजमानरूपैरिति भावः जगत् व्याप्तं पूरितम् । अस्य देवस्य
गुण्यः अर्चनीयः न कोऽप्यस्तीति शेषः इति पश्यन्निव विचारय-

अपिच

अरुणनयनं सभ्रूभङ्गं दरस्फुरिताधरं
 सुतनु ! शशिनः क्लिष्टां कान्तिं करोतु तवाननम् ।
 कृतमनुनयैः, कोपोऽयं ते मनस्विनि ! वर्द्धताम्,
 इति गदितयास्त्रिष्टो देव्या, शिवाय शिवोऽस्तु वः ॥ (ग)

शिवः कल्याणसं नर्त्तनसमये शम्भोः शिवस्य वलयभूता ये फणिनः
 तेषां फणानां फलकतैः फलकारमरुद्भिः विप्रकीर्णः विजिह्वः अपि-
 च वाच्याह्वयः चरणगतः पुष्पाणाम् अञ्जलिः देवैर्देत इति शेषः वः
 युष्मान् प्रातु रक्षतु । स्रग्धरादत्तं स्रग्धर्यानां त्वयेण त्विसुनियति-
 युता स्रग्धरा कीर्त्तितेयमिति लक्षणात् । पश्यन्निवेति क्रियागता
 वाच्योत्प्रेक्षेयम् । भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना । वाच्य-
 एतियमाना सा प्रथमं द्विविधा मता । वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे
 परा पुनः । जातिगुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि । तदपि-
 चापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः । गुणक्रिया स्वरूपत्वान्निमित्तस्य
 पुनश्च ताः । हाविंशद्विधतां यान्तीति साहित्यदर्पणकारोक्तेः ।

(ग) प्रणयकुपितां देवीं तन्मुखप्रशंसाव्याजेन प्रसादयतो हरस्यो-
 क्तिमवलम्ब्य द्वितीयां नान्दीमाह अरुणेति । हे सुतनु ! शुभाङ्गि !
 अरुणे रक्ते नयने यत्र तादृशं भ्रूभङ्गेन सह वर्त्तमानं सभ्रूभङ्गं भ्रुकु-
 टिमदित्यर्थः तथा दरम् देवत् स्फुरितः कम्पितः अधरो यत्र तादृशं
 तव आननं शशिनः चन्द्रस्य कान्तिं शोभां क्लिष्टां करोतु तिरस्करोतु
 चन्द्रस्य रक्तनेत्रत्वादिगुणविरहेण त्वदाननसादृश्यालाभादिति भावः
 मनस्विनि मानिनि ! अनुनयैः प्रसादनैः कृतम् अलम् अनुनयं ते न
 करोमीति भावः अयं कोपः मानः वर्द्धतां मानवर्ज्जने सुखस्य अरुण-
 नयनत्वादना चारुत्वातिशयादिति भावः इति इत्थं गदितया सपरि-
 त्तासमुक्तयेत्यर्थः । देव्या गौर्या आस्त्रिष्टः प्रशंसया सदोमानभङ्गनात्
 कालिङ्गितः शिवः वः युष्माकं शिवाय मङ्गलाय कस्तु भवतु । हरिणी

अपिच

आनन्दश्रयिताः समाधिषु, मुखे गौर्या विलासोल्लासाः,
सम्भ्रान्ताः क्षणमुद्रताः, क्षणमथ स्मेरा निजे वैकृते ।
क्रूराः कटशरासने मनसिजे, दग्धे घृणाकूणिता
स्तत्कान्तारुदितेऽश्रुपूरतरलाः, शम्भोर्दृशः पान्तु वः ॥ (घ)

वृत्तं न स म र सलागः षड् वेदैर्हयैर्हरिणीमतेति तल्लक्षणात् । अत्र
मानभङ्गोपायो रसान्तरं तदुक्तं दर्पणकारेण । सामभेदोऽथ दानञ्च
नत्युपेक्षे रसान्तरम् । तद्वक्त्राय पतिः कुर्यात् षडुपायानिति क्रमा-
दिति । रभसत्वासङ्घर्षादेः कोपभ्रंशो रसान्तरमिति च । अत्र सुख-
प्रशंसाजनितात् हर्षान्मानभङ्गो वेदितव्यः । अत्रोपमानचन्द्रात् उप-
मेयस्य सुखस्य आधिक्याद्व्यतिरेकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणकारेण
आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्धूनतायवेति ।

(घ) तृतीयां नान्दीमाह आनन्देति । समाधिषु योगधारणासु
आनन्देन ब्रह्मसाक्षात्कारजनितेनेति भावः । श्रयिताः अङ्गसङ्कोचिताः
गौर्याः पार्वत्या मुखे विलासेन उल्लसन्तीति तथोक्ताः निजे स्वकीये
वैकृते विकृतिभावे क्षणं सम्भ्रान्ताः कथमेतत् कृतं लोकाः किं मां वक्ष्य-
न्तीति चकिताः, क्षणम् उद्रताः विकृतिभावप्रकटनाय ऊर्ध्वनिहिता
इत्यर्थः क्षणञ्च स्मेराः हसन्त्यः विक्रामं गता इत्यर्थः, कटं शरासनं
धनुः येन तादृशे प्रहारार्थमुच्यते इति भावः मनसिजे कामे क्रूराः
कोपकुण्ठितत्वात् निरुरा इत्यर्थः, दग्धे भस्मीकृते मनसिजे घृणया
दयया आकूणिताः किमेतन्मया कृतमिति सङ्कोचिताः तथा तस्य
कान्तयाः रत्या इत्यर्थः रुदिते पतिविनाशजनिते इति भावः अश्रुपूर-
तरलाः वाष्पवारिवर्षिण्य इत्यर्थः दययेति भावः शम्भोः हरस्य दृशः
नेत्राणि वः युष्मान् पान्तु रञ्जन्तु । गार्दूलविक्रीडितं वृत्तं चत्वार्यङ्गी

नाद्यन्ते सूत्रधारः ॥ अलमतिविस्तरेण, आदिष्टोऽस्मि(ङ)
 दुष्टामात्य बुद्धि-वागुराऽलङ्घ्य-सिंह-रंहसा भ्रूभङ्ग-लीला-
 समुद्धृता-शेष-कण्टकेन समर-सागरान्तर्भ्रमद्भुजदण्ड-
 मन्दराकष्ट-लक्ष्मी-स्वयंवर-प्रणयिना श्रीमहीपालदेवेन ।
 यस्येमां पुराविदः प्रशस्ति-गाथासुदाहरन्ति ।

‘यः संश्रित्य प्रकृतिगहनामार्थ्यचाणक्य नीतिं,
 जित्वा नन्दान्, कुसुमनगरं चन्द्रगुप्तो जिगाय ।

एति सः सजौ सतत गाः शार्दूलविक्रीडितमिति तल्लक्षणात् । अत्र
 विशेषणानां साभिप्रायत्वात् पत्रिकरालङ्कारः तदुक्तम् उक्तिविशेषणैः
 साभिप्रायैः परिकरो मत इति ।

(ङ) आदिष्ट इति । आदिष्टः आक्षेपः । दुष्टानाम् असताम्
 क्रमात्यानां मन्त्रिणां बुद्धिरेव वागुरा कूटयन्त्रं तथा अलङ्घ्यः अनति-
 क्रमणीयः दुर्मन्त्रिभिरपथं नेतुमशक्य इति भावः स चासौ सिंह-रंहसा
 सिंहविक्रान्तश्चेति तथोक्तेन । भ्रूभङ्गलीलया समुद्धृतम् उन्मूलितम्
 अशेषं कण्टकं क्षुद्रशत्रुर्येन तादृशेन । समरः संपात एव सागरः
 तस्य अन्तः मध्ये भ्रमन् यः भुजदण्डः, स एव मन्दरः तदाख्यपर्वत-
 भेदः येन प्राक् समुद्रो मथित इति भावः तेन आकृष्टा बलादानीता
 या लक्ष्मीः रिपूणां श्रीरित्यर्थः तस्याः स्वयंवरे प्रणयि तेन । प्रशस्ति
 गाथां प्रशंसासूचिकां गीतमित्यर्थः ।

(च) य इति यः चन्द्रगुप्तः प्रकृत्या स्वभावेन गहनां निविड्वां
 दुर्बोधामित्यर्थः आर्यस्य मान्यवरस्य चाणक्यस्य नीतिं कौशलमित्यर्थः
 संश्रित्य अवलम्ब्य नन्दान् योगानन्दप्रभृतीन् नव नन्दवंशीयान् जित्वा
 कुसुमपुरं तदाख्यं पाटलिपुत्रस्य नन्दनगरं जिगाय अधीनीषकारे-
 त्यर्थः, अथ इदानीं सः चन्द्रगुप्त एव दोर्दपांश्च बाहुबलदर्पितः सन्
 पुनः कर्णाटवं कर्णाटदेशाधिपत्वमित्यर्थः उपगतान् प्राप्तान् तानेव

कर्णाटत्वं ध्रुवमुपगतानद्य तानिव हन्तुं,

दीर्घपाण्यः स पुनरभवच्छ्रीमहीपालदेवः' ॥ (च)

प्रविश्य पारिपार्श्विकः ॥ अज्ज ! किं उण तेण राइणा समा-
दिट्ठम् (१) ।

छत्र० ॥ इदमादिष्टम्, यथा, किल विजयप्रकोष्ठ(क)प्र-
णप्तुः कवेरार्य-क्षेमीश्वरस्य कृतिरभिनवं चण्डकौशिकं नाम
नाटकं नाटयितव्यम् । स किल कविर्नाट्यवेद-विशारदान्
विद्याकलाविदो लोकज्ञान् सभामदः प्रति एवमुक्तवान् ।
'दृष्टं किमपि लोकेऽस्मिन् न निर्दोषं न निर्गुणम् ।
आवृणुध्वमतो दोषान्, विवृणुध्व' गुणान् बुधाः !' ॥ (ज)

(१) आर्य ! किं पुनस्तेन राज्ञा समादिष्टम् ? ।

नन्दान् हन्तुं ध्रुवं निश्चितं श्रीमहीपालदेवः अभवत् । नन्दाश्चन्द्र-
गुप्तिर्निहताः कर्णाटदेशेषु जाताः तदाधिपत्यं प्राप्त्ये पुनश्चन्द्रगुप्तेन
श्रीमहीपालाख्यया जातेन पुनर्निहता इति प्राक्तनी प्रसिद्धिरिति
भावः । मन्दाक्रान्ताहृतं मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्भो भनौ तौ गयु-
ष्ममिति तद्वचणात् ।

(क) विजयेति । विजयप्रकोष्ठस्य प्रणप्तुः प्रद्योतस्य । चण्डकौशिकं
चण्डः उग्रः कौशिकः कुशिकनन्दनः विश्वामित्र इत्यर्थः यत्र तथो-
क्तम् । नाट्येति नाट्यवेदे नटविद्यायां विशारदान् विचक्षणान्
विद्याकलाविदः विद्याः शास्त्राणि कलाश्च बहुषट्प्रकारा नृत्यगी-
तादयः ताः विदन्तीति तादृशान् लोकज्ञान् व्यवहाराभिज्ञान् सभामदः
सामाजिकान् ।

(ज) दृष्टमिति । हे बुधाः ! विद्वांसः ! अस्मिन् लोके जगति
किमपि वस्तु निर्दोषं दोषरहितं न निर्गुणं गुणवर्जितञ्च न दृष्टं सर्व-

तत् पारिपाश्विक ! किमिति नारम्भयसि कुशीलवैः
सह सङ्गीतम्

पारि० ॥ सयङ्कमधोमुखं स्थित्वा ॥ सुखादु अज्जी, तदा ग-
होबराए जस्स दिअवरस्स अज्जीण दक्खिणा पड़िस्सादा, सो
दाणिं तस्सिमित्तं पड़िकुविदो त्ति, सअलोज्जीव कुशीलव-
जणी पज्जाउलो (२)

सूत्र० ॥ भयमभिनीय, चिन्तां नाटयित्वा, सहर्षम् ॥ मारिष !
अलमत पर्याकुलतया । अयमहमिदानीम्,
ददामि पालयन् सत्यं ब्राह्मणाय प्रतिश्रुतम् ।
हरिश्चन्द्र इवाद्यैव पुत्रदारात्म-विक्रयात् ॥ (भ)

(२) शृणोत्वार्थः, तदा महोपरान्ते यस्य द्विजवरस्यार्थेण दक्षिणा
प्रतिज्ञाता, स इदानीं तस्मिन् पटिकुपित इति सकल एव कुशीलव-
जनः पर्याकुलः ।

स्मिन्नेव वस्तुनि गुणा दोषाश्च वर्तन्ते इति भावः, अतः अस्मात्
कारणात् दोषान् मत्प्रणीतनाटकस्येति भावः आद्यणुध्वम् आश्वा-
यध्वं तथा गुणान् विष्टणुध्वं प्रकाशयतेत्यर्थः न हि विद्वद्भिर्दोषो
गृह्यते प्रत्युत गुण एव हंसैः क्षीरमिवान्मस इति भावः । शृणोत्विति
महस्य राज्ञोः उपग्रहे मासे महणसमये इत्यर्थः ग्रहाणां दुष्टानां
रथ्यादीनाम् उपरान्ते प्रातिकूल्यभावे इति सन्दर्भनायकविषयो ध्वनिः ।
द्विजवरस्य ब्राह्मणस्य विश्वामित्रस्येति ध्वनिः । कुशीलवजनः नटवर्गः
राजकीयलोक इति ध्वनिः । पर्याकुलः सर्वथा व्याकुल इत्यर्थः ।

(भ) ददामीति । प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं सत्यं पालयन् अनुसरन्
हरिश्चन्द्र इव अद्य पुत्रदारात्मविक्रयात् पुत्रं दारान् आत्मानञ्च वि-
कीयेष्वर्थैः यवर्थे पञ्चमी । ब्राह्मणाय ददामि दक्षिणामिति शेषः ।

नेपथ्ये ॥ एतु एतु पित्रवयसो (३) ।

सूतः ॥ नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ॥ अये ! कथमसौ देवो
हरिश्चन्द्रो महोत्पात(ज)-सूचिताना-मापदां कुशल-परि-
णामाय प्रारब्धविविध-विधि-विस्तरेण पुरोधसा निभृतोप-
दिष्ट-नियमजागरावसान-दुर्मनाः प्रियवयस्य-बोधायनोप-
दिश्यमान-वर्त्मा शुद्धान्तमभिप्रस्थित एव । य एषः

निद्राविधेयारुण-मन्थराक्षः

प्रजागर-क्षाम-मुखाम्बुजय्योः ।

(३) एतु एतु प्रियवयस्यः ।

पथ्यावक्तां वृत्तं युजोश्चतुर्थतो येन पथ्यावक्तां प्रकीर्त्तितमिति लक्ष-
णात् ।

(ज) महोत्पातेति । महद्भिः उत्पातैः उत्कायातादिभिः सूचि-
तानाम् अनुमितानाम् आपदां भाविनीनां विपदां कुशलपरिणामाय
शान्तिविधानाय प्रारब्धः प्रक्रान्तः विविधः बहुविधः विधोनां स्वल्प-
यनानां विस्तरः बाहुल्यं येन तादृशेन पुरोधसा पुरोहितेन निभृतं
गुप्तं यथा तथा उपदिष्टः यः नियमः व्रतपालनं जागरश्च तयोर्वसाने
समापने दुर्मनाः विकृतमनाः किमनभिमतमापतेदिति पथ्याकुलमना
इत्यर्थः ।

(ट) निद्रेति । निद्राया विधेये वशं गते अरुणे रक्ते मन्थरे
अलसे अक्षिणी यस्य तथोक्तः, तथा प्रजागरेण क्षामा क्षीणा मुखं
अम्बुजमिव तस्य श्रीः यस्य तादृशः दिनान्ते स्वयूथात् करिणीवृन्दात्
भ्रष्टः अतएव सद्यः वियोगेन विच्छेदेन व्यथितः उपसि प्रभाते नाग
इव द्विपेन्द्र इव विभातीति शेषः । उपजातिवृत्तं स्यादिन्द्रवज्रा
यदि तौ जगौ ग इति उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सेति अनन्तरोदीरित-

सद्योवियोग-व्यथितो दिनान्ते

भ्रष्टः स्वयथादुषसीव नागः ॥ (८)

तदेहि तत्रैव गच्छावः ।

इति निष्क्रान्तौ ।

प्रस्तावना । (३)

॥ ततः प्रविशति प्रजागर-खेदं नाटयन् राजा विदूषकश्च ॥

विदूषकः ॥ भो वयस्य ! प्रजागरमन्यरेहिं लोयणेहिं
दरुणिस्समुहो विअ कुम्भो उम्भे सनिमिसाइं करेन्तोबि मग्गं
अणवेक्खन्तो अन्धमूसओ विअ इदो तदो परिब्भमसि ? (४)

(४) भो वयस्य ! प्रजागर-मन्यराभ्यां लोचनाभ्यां दरोद्दीर्घमुख
इव कूर्म उम्भेष-निमेषान् कुर्वन्नपि मार्गमनवेक्षमाणोऽन्ध-मूपक इव
इतस्ततः परिभ्रमसि ।

लक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति च लक्षणात् । उपमा-
लङ्कारः ।

(३) प्रस्तावनेति । नटीप्रभृतीनां सूत्रधारेण सह प्रकृतार्था-
क्षेपकं मिथो भाषणं प्रस्तावना तदुक्तं दर्पणकारेण । नटी विदूषको
वापि पारिपाश्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र
कुर्वन्ते । चित्तैर्वाक्यैः स्वकार्यैर्त्यैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः । आसुखं तत्तु
विज्ञेयं नान्ना प्रस्तावनापि सेति । सावात्र अवलगितास्त्वा तदुक्तं
तेनैव यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्वत् प्रसाध्यते । प्रयोगे खलु तत्
ज्ञेयं नान्नावलगितं बुधैरिति । प्रजागरेति प्रजागरेण मन्यराभ्याम्
अलसाभ्यां दरम् रूढत् उद्दीर्घं प्रकटितं सुखं येन तादृश इव कूर्मः
कमठः समनेक्षमाणः अपश्यन् ।

राजा ॥ वयस्य ! निद्रा हि नाम प्राणिनां प्रथम-
मिदं (ङ) शरीर धारण-निमित्तम् । कुतः,

चित्तं प्रसादयति; लाघवमादधाति

प्रत्यङ्गमुज्ज्वलयति प्रतिभाविविशेषम् ।

दोषानुदस्यति करोति च धातुसाम्यम्,

आनन्दमर्पयति योगविशेष-गम्यम् ॥ (ङ)

तन्ममापीदानीं पश्य,

निद्रालसं भङ्गमुपैति गात्रं, खेदातिभारस्तिमितं मनश्च ।

मुहुर्मुहुर्वक्त्रमुपैति जृम्भां, बालातपालोकसद्धान दृष्टिः॥ (ण)

(ङ) प्रथममिति । प्रथमं मुख्यं शरीरधारणस्य निमित्तं कारणम् ।

(ङ) चित्तमिति । निद्रेति सर्वत्र कर्तृपदमध्याहार्यम् । चित्तं
मनः प्रसादयति प्रसन्नं करोति । प्रत्यङ्गं लाघवम् आदधाति जन-
यति, प्रतिभाविविशेषं बुद्धिर्नैर्गल्यविशेषमुज्ज्वलयति उत्तेजयति,
दोषान् शरीरान् मानसांश्च उदस्यति निरस्यति, धातूनां रसरक्ता-
दीनां साम्यं ह्रासे प्ररणं दृढौ ह्रासमित्यर्थः करोति । तथा योग-
विशेषेण धारणाविशेषेण गम्यं वेद्यम् आनन्दम् अर्पयति ददाति ।
वसन्ततिलकं वृत्तं श्रेयं वसन्ततिलकं तमजा जगौ ग इति तल्ल-
क्षणात् अत्रानेकासु क्रियासु एककारकान्वयात् दीपकालङ्कारः तदुक्तं
दर्पणकारेण अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते । अथ कारक-
मेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेदिति ।

(ण) निद्रेति । निद्रया अलसं गात्रं भङ्गम् उपैति प्राप्नोति ।
मनश्च खेदातिभारेण क्लान्त्यतिशयेन स्तिमितं निश्चलं व्यापारविमुख-
मिति भावः । वक्त्रं मुखं मुहुर्मुहुः पुनःपुनः जृम्भाम् उपैति ।
दृष्टिश्च न बालातपस्य अभिनवसूर्यकिरणस्य आलोकं सङ्गते इति
तथोक्ता । उपजातिवृत्तम् ।

विचिन्त्य सविद्ययम् ॥ कः पुनरद्य निशाप्रजागरमादिशतो(त)
भगवतः कुलपतेरभिप्रायः संवृत्तः ; अथवा न विचारम-
हन्ति गुरुशासनानि ।

विदू० ॥ भो वयस्म ! अहं उण चिन्तयन्तो, (थ) वास-
कसज्जाए देवीए खण्डणाणत्यादो अस्सं ण किम्पि पे-
क्वामि ॥ (५)

राजा ॥ वयस्य ! अलं परिहासेन ।

विदू० ॥ भो ! तव उण एसो परिहासो, मम उण
अशाह-वडुअस्म अणत्थो जेव्व (६) ।

राजा ॥ सोत्कण्ठं आशङ्कं नाटयित्वा ॥ वयस्य ! कथं पुनर-
वगच्छसि किं प्रतिपत्स्यते देवीति ?

(५) भो वयस्य ! अहं पुनश्चिन्तयन् वासकसज्जाया देव्याः खण्ड-
नानर्थादन्यच्च किमपि प्रेक्षे ।

(६) भो ! तव पुनरेष परिहासः, मम पुनरनाथ-वटुकस्यानर्थ एव ।

(त) निशेति । निशाप्रजागरं रात्रिजागरणम् आदिशतः कर्तु-
माज्ञापयतः । कुलपतेः आचार्यस्येति भावः कुलपतिलक्षणं यथा
सुनीनां दशसाहस्रं योऽद्भदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिः
स वै कुलपतिः स्मृत इति । अभिप्रायः आशयः । अथवेति गुरु-
शासनानि गुरुणामाज्ञाः अविचारणीया हि गुरुणामाज्ञेति भावः ।

(थ) वासकसज्जाया इति । वासकसज्जालक्षणमुक्तं दर्पणका-
रणे । कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जितं वासवेश्मनि । सा तु वासकसज्जा
स्याद् विदितप्रियसङ्गमेति । खण्डनानर्थादिति खण्डनं प्रतारणं
तदेवानर्थः अनिष्टं तस्मात् अन्यं कर्मापि अभिप्रायमिति शेषः । प्रति-
पत्स्यते आचरिष्यति ।

किं ॥ परिकृषिदेत्ति तर्कमि । (७)

राजा ॥ एवमेतत् कः सन्देहः, नाल्पमिदं कोपकारणं
देव्याः । तथाहि,

किं रुद्धः सचिवैरथ प्रणयिनां गोष्ठोरसेनाहृतः ?

किं वा कामपि वल्लभाभिमिश्रता धूर्त्तौऽद्य नायात्यसौ ? ।

इत्थं कोप-कषाय-लोचन-गलद्-वाष्पान्बु-धौताननं

निश्चस्य प्रियया शठे मयि तथा किं किं न सम्भावितम् ॥ (८)

अपिच

लीला-सम्भृत-मण्डनोत्सुकतया नीतः प्रदोषस्तथा,

सन्मार्गार्पित-नेत्रया च गमिता यामस्तथैवापरः ।

नायातः शठ इत्यदृशु विकलं व्याधूय भूषाविधिं,

गन्धोपान्त-विवर्तनैरथ निग्राशेषः कथं यापितः ॥ (९)

७) परिकृषिता इति तर्कयामि ।

(८) किमिति । सचिवैः सन्निभिः किं रुद्धः ? । कार्यगौरवा-
दिति भावः, अथ वा प्रणयिनां सुहृदां गोष्ठोरसेन समाजानुरागेण
आहृतः आबद्धः ? किं वा धूर्त्तः असौ अद्य कामपि वल्लभां कान्ताम्
अभिमिश्रतः अभिगतः, अस्मात् न व्यायाति ? तथा प्रियया कान्तया
निःश्वस्य कोपेन कषायाभ्यां कलुषिताभ्यां लोचनाभ्यां नेत्राभ्यां गलद्भिः
प्रतद्भिः वाष्पान्बुभिः अशुभिः धौतं ज्वालितम् आननं यस्मिन् तत्
तथा तथा शठे धूर्त्ते मयि इत्थं किं किं न सम्भावितम् ? सर्वमेव
सम्भावितमित्यर्थः । गार्हृलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(९) लीलेति । तथा कान्तया लीलया विनासेन सम्भृतेषु समा-
हृतेषु मण्डनेषु अलङ्करणेषु उत्सुकतया कौतुकितया प्रदोषः रजनो-

विन्नां नाटयित्वा ॥ अहह ! नूनमसौ नतम्भुः,

अभिपतति जने मदागमाशा-

विहित-वृथोद्गम-सम्भ्रमा तदानीम् ।

कृत-निभृत-परस्पर-स्मितासु

स्थगितमुखीषु सखीषु नम्रमासीत् ॥ (न)

विदू० ॥ सहासम् ॥ भो वयस्य ! किं तुमं अदिक्रान्तमनुसी-
चअन्तो अत्ताणं आआसेसि, ता एहि, तहिं ज्जे व गदुअ
देवीं पसादेह्य (८)

(८) भो वयस्य ! किं त्वमतिक्रान्तमनुशोचन्नात्मानमायासयसि,
नदेहि तत्रैव गत्वा देवीं प्रसादयावः ।

सुखं प्रथमो याम इत्यर्थः नीतः यापितः, तथा मम मार्गे पथि
अर्पिते नेत्रे यथा तथाभूतया अपरः द्वितीयो यामः प्रहरः गमितः,
अथ अनन्तरं शठोऽसौ न आयातः इति उदयु सज्जनेत्वं विकलं
सज्जोभं विविच्येति शेषः भूषाविधिं प्रसाधनव्यापारं विधूय विहाय
गत्यायाः उपान्तेषु प्रान्तेषु विवर्त्तनैः लुण्ठनैः कथं केन प्रकारेण
निशायेषः अर्वाशष्टा रात्रिरित्यर्थः यापितः ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(न) अभिपततीति । तदानीं रजन्याः प्रथमे वा द्वितीये यामे
इति भावः जने कस्मिंश्चिदपीति शेषः अभिपतति आगच्छति सति
मम आगमस्य अभ्यागमनस्य आशया शङ्कया बोधेनेति यावत् विहितः
कृतः वृथा निरर्थकः उद्गमः सम्भ्रमः सदभ्यर्थनार्थम् उत्थानावेगः
यथा तादृशी अतएव कृतं निभृतं निःशब्दं परस्परस्मितं याभिः राज-
सहिष्ण्या भयात् स्मितस्य निभृतत्वमिति भावः तथोक्तासु अतएव
स्थगितम् आक्कादितं सुखं याभिः तथाभूतासु सखीषु सतीषु नम्रम्
अभोसुखं यथा तथा आसीत् तस्यावित्यर्थः ।

राजा ॥ सञ्ज्ञावम् ॥ सम्यगाह भवान्, तदेहि, तत्रैव
गच्छावः ।

॥ इति परिक्रामतः ॥

राजा ॥ सखेदम् निःश्वस्य ॥ इदानीं भ्रष्टावसरस्य (प)
खेदकारणं गमनम् ।

तथाहि

विच्छिन्नामनुबध्नी मम कथां, मन्मार्ग-दत्तेक्षणा,
मन्वाना सुमुखी चलत्यपि तृणे मामागतं सा मया ।
नास्तिष्टा यदलक्षितेन निभृतं पथादुपेत्यादरात्,
यन्नास्या नव-नील नीरज-निभे रुद्धे कराभ्यां दृशौ ॥ (फ)

विदू० ॥ परिक्रम्य नैपथ्याभिसुखमवलोक्य, सञ्ज्ञावम् ॥ भो
वअस्स ! पेक्ख पेक्ख, एसा क्व देवी (ब)उपणीद-पसाहणा-

(प) भ्रष्टेति । भ्रष्टः अतिक्रान्तः अवसरः समयः यस्य तथाभूतस्य
समयमतिक्रामत इत्यर्थः गमनं खेदस्य दुःखस्य कारणं हेतुः ।

(फ) विच्छिन्नामिति । यत् यतः अलक्षितेन अनवलोकितेन
मया निभृतं निःशब्दं यथा तथा पथात् उपेत्य समीपमागत्य विच्छिन्नं
विच्छेदं प्राप्तां मम कथाम् अनुबध्नी पुनःपुनर्योजयन्ती, मम मार्गे
दत्तेक्षणा अर्पितदृष्टिः तथा तृणे चलति अपि मामागतं मन्वाना मन्वा-
वयन्ती सा सुमुखी आदरात् न आस्तिष्टा नालिङ्गिता, तथा यत् यतः
कराभ्यां रुद्धाभ्याम् अक्ष्याः कान्तायाः नवनीलनीरजनिभे नवीन-
नीलोत्पलवद्वये दृशौ न रुद्धे नाच्छादिते ततः भ्रष्टावसरस्येति पूर्व-
शान्वयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ब) उपनीतेति । उपनीतम् उपस्थापितं प्रसाधनस्य इव दु-
रपस्य उपकरणं द्रव्यं यथा तादृश्या ।

बभ्रवणाए चाक्षुमदीए सह किम्पि मन्तवन्तो उवविट्ठा
चिठ्ठिदि (६)

राजा ॥ इदा सहर्षम् । अये ! कथम्

तन्वङ्गा शर-गौरयोः परिहृता पत्रावली गण्डयोः ?

कर्णान्तायतयोर्न वा मृगदृशा दत्तं दृशोरञ्जनम् ? ।

व्यालोला कवरो निसर्गकुटिला ? विम्बाधरो धूसर-
धित्वं ! सैव तथापि कान्तिरनघा, हेष्टीव या मण्डनम्॥(भ)

॥ ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा विलां नाटयन्ती शैव्या चारुमती च ॥

चारुमती ॥ भट्टिणि ! एदं पसाहणोवभरणं (१०) ॥

शैव्या ॥ सखेदं ॥ हञ्जे चारुमदीए ! अबणेह एदं ; निष्फल-
पसाहणोवभरणासत्त हिअन्नाए कित्तिअं दाणिं अप्पा
परिभविद्वो (११)

(६) भो वयस्य ! पश्य पश्य, एषा खलु देवी उपनीत-प्रसाधनो-
पकरणया चारुमत्या सह किमपि मन्त्रश्रमाणा उपविष्टा तिष्ठति ।

(१०) भट्टिनि ! एतत् प्रसाधनोपकरणम् ।

(११) हञ्जे चारुमतिके ! अपनय एतत्, निष्फलप्रसाधनोपकरणा-
सक्त-हृदयया किञ्चिदानीम् आत्मा परिभावितव्यः ।

(भ) तन्वङ्ग्येति । तन्वङ्ग्या लशाङ्ग्या मृगदृशा कान्तया शरगौ-
रयोः शरसृणविशेषः तद्वत् गौरयोः गौरवर्णयोः गण्डयोः कपोलयोः
पत्रावली पत्ररचनाश्रेणी परिहृता परित्यक्ता कर्णान्तायतयोः
आकर्णविसृतयोः दृशोः नेत्रयोः अञ्जनं कञ्जत्वं न वा दत्तं, निसर्ग-
कुटिला स्वभावभङ्गुरा कवरी केशपाशः 'व्यालोला सखलन्विनीत्यर्थः',
न वद्वेति भावः, तथा विम्बाधरः धूसरः न ताम्बूलरञ्जित इति भावः ।
चित्तम् आकर्ष्यं तथापि एवमलङ्कृतत्वेऽपीत्यर्थः सैव अनघा अपापा

विदू० ॥ अहो से गरुओ (म)अहिणिवेसो (१२) ।

राजा । साधु, देवि ! साधु ; (य) परिभवस्थान एष ते
प्रसाधनाभिनिवेशो निसर्गमधुराणामङ्गानाम् । तथाहि,

ताम्बूलरागोऽधरलोलुपो यद्,
यदञ्जनं लोचनचुम्बनोत्सुकम् ।

हारश्च कण्ठग्रहलालसो यत्,
स्वार्थः स तेषां, न तु भूषणं ते ॥ (र)

विदू० ॥ भो वयस्स ! उवसप्पत्ता (१३)

राजा ॥ वयस्य ! इतोऽन्तर्हिती (ल) शृणुवस्तावदस्य
विश्रम्भजल्पितानि ॥ इति तथाऽवस्थितौ ॥

(१२) अहो ! अस्या गुरुकोऽभिनिवेशः ।

(१३) भो वयस्य ! उपसर्पावः ।

निर्भलेत्यर्थः कान्तिः लावण्यम्, या मण्डनम् अलङ्करणं इष्टीव मधु-
राकृतिरलङ्करणं नापेक्षते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(म) अभिनिवेशः मनःशोभ इति यावत् ।

(य) परिभवेति । निसर्गमधुराणां स्वभावरस्याणाम् । प्रसाधना-
भिवेशः अलङ्करणावेशः परिभवस्थाने अवहेलनपदे वर्त्तते इति शेषः
रम्याण्यङ्गानि प्रसाधनं नाद्रियन्ते इति भावः ।

(र) ताम्बूलेति । ताम्बूलस्य रागः ताम्बूलचर्वणजनितं लौहित्यं
यत् अधरलोलुपः अधरं प्रति लुब्धः, अञ्जनं यत् लोचनयोश्चुम्बने उत्-
सुकं हारश्च यत् कण्ठग्रहे कण्ठालिङ्गने लालसः लोलुपः स तेषां
ताम्बूलरागादीनां स्वार्थः निजप्रयोजनं ते तय भूषणम् अलङ्करणं
न तु नैव, त्वं हि स्वैवैवाङ्गियते, अलङ्कारादीनान्तु स्वशोभैव
स्वप्रकाशयहेतरिति भावः । उपजातिवृत्तम् ।

(ल) अन्तर्हिती गुप्तिस्थितौ ।

शैव्या ॥ निःश्वस्य सासम् ॥ हञ्जे चारुमदि ! तथा
समासामिष्य अज्जउत्तो मं विप्रलम्भगोचरं (व) करेदि
त्ति, सर्व्वधा नमो नमो अवीससणीआणं अत्तणी भाअ-
धेआणं (१४) ।

राजा ॥ अवि मनस्विनि !

जलधरपटलान्तरिते यदि भानौ, खण्डनं गता नलिनी ।
तस्या न विप्रलम्भो, नोपालम्भोऽप्ययं भानोः ॥ (श)

चारु० ॥ भट्टिणि ! अलं सन्ताबिदेण, बहुवल्लहा क्व
राआणो (१५) ।

(१४) हञ्जे चारुमति ! तथा समासास्य आर्य्यपुत्रो मां विप्रलम्भ-
गोचरीं करोतीति सर्व्वधा नमो नमोऽविश्वसनीयानां आत्मनो भाग-
धेयानां ।

(१५) भट्टिनि ! अलं सन्तापितेन, बहुवल्लभाः खलु राजानः ।

(व) विप्रलम्भगोचरमिति । यत्र प्रकटायामपि रतौ अभीष्टाना-
वाप्तिः स विप्रलम्भः यदाह दर्पणकारः । यत्र तु रतिः प्रकटा
नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसायति सचात्र मानात्मकः तदुक्तं तेनैव ।
स च पूर्व्वरागमानप्रवासकर्तृणात्मकस्तुर्धा स्यादिति । तस्य गोचरं
तदधीनामित्यर्थः मानवतीमिति यावत् । अविश्वसनीयेभ्य इति भाग्यं
न कदापि विश्वासं तेन कदा कस्य का दशा भवेदिति वक्तुमशक्यत्वा-
दिति भावः । नम इति तस्य प्रातिज्ञानान्वयमिति भावः ।

(श) मनस्विनि भानिनि ! । जलधरेति । भानौ भास्करे जल-
धरपटलान्तरिते मेघजालादृते सति नलिनी पद्मिनी यदि खण्डनं
विच्छेदं गता स्यादिति शेषः तदा अयं तस्या नलिन्याः विप्रलम्भः

विदू० ॥ सरोषम् ॥ आः दासीए धीए ! एं बहुकज्जत्ति
भणेहि, किं अलिओबालम्भ-गोअरं पिअवअस्सं करेसि ? (१६)

राजा ॥ वयस्य ! अलमच क्रोधेन ।

मानयन्त्यौ विधिज्ञाभिः सखीभिरुपहंसिते ।

धन्याः प्रयान्ति कान्तानां मिथ्योपालम्भपात्रताम् ॥ (घ)

शैव्या ॥ रोदिति ॥

चारु० ॥ भट्टिणि ! समस्सस समस्सस, एं अदिमेत्तम-
हाणभावदाए (स) तुए ज्जेव अदिभूमिं णोदो महाराओ ;
ता जइ मं पुच्छसि, तदो, पलोअन्तोवि ण पलोइदव्वां,
पिअं आलवन्तोवि चिरं उबालम्भेहिं खेदइदव्वां (१७)

(१६) आः दास्या पुत्रि ! बहुकार्या इति भण्य, किमलीकोपा-
नम्भ-गोचरप्रियवयस्यं करोषि ?

(१७) भट्टिनि ! सामान्यसिद्धिं समान्यसिद्धिं, ननु ! अतिमात्स्न-
महाणुभावतया त्वयैवातिभूमिं नीतो महाराजः, तद् यदि मां पृच्छसि,
तदा, प्रलोकयन्नपि न प्रलोकयितव्यः, प्रियभानुपन्नपि चिरमुपालम्भैः
खेदयितव्यः ।

मानः न कार्य इति शेषः भानोरापि उपालम्भः तिरस्कारः न कार्यं
इति शेषः कनपराधित्वादिति भावः ।

(घ) मानयन्त्याविति । विधिज्ञाभिः मानविधाननिपुणाभिः
सखीभिः मानस्य यन्त्यौ उपहंसिते दृढीकृते इति यावत् धन्याः पुण्य-
वन्तः जनाः कान्तानां कामिनीनां मिथ्या य उपालम्भ तिरस्कारः तस्य
पात्रतां गोचरत्वं प्रयान्ति प्राप्नुवन्ति ।

(स) अतिमात्मेति । अतिमात्स्नमहाणुभावतया अत्यन्तसदाशयतया ।

शैव्या ॥ किञ्चित् दे वञ्चणं ण करिस्सं जइ दिट्ठे अज्ज-
उत्ते एदस्स दुट्ठ-हृदयस्स प्रभविस्सं (ह) (१८)

राजा ॥ सत्वरसुपसृत्य ॥ प्रिये ।

मयि यस्याः प्रभावस्ते, हृदये मत्परायणे ।

त्वमात्मनो विशालाक्षि ! कथं न प्रभविष्यसि ॥ (क्ष)

विदू० ॥ सोत्थि भोदीए (१९)

॥ उभे समन्भूमसुपतिष्ठतः ॥

शैव्या ॥ स्वगतम् ॥ कथं अज्जउत्तो ! भोदु एवं दाव ॥

प्रकाशम् ॥ जअदु जअदु अज्जउत्तो (२०) ।

(१८) किमिति ते वचनं न करिष्यामि, यदि दृष्टे आर्यपुत्रो
रतस्य दुष्ट-हृदयस्य प्रभविष्यामि ।

(१९) स्वस्ति भवत्यै ।

(२०) कथमार्यपुत्रः ! भवतु एवं तावत् । जयतु जयतु आर्यपुत्रः ।

अतिभूमिम् अतिवृद्धिम् । अत्यादरात् लोको दुर्लभितो भवतीति
भावः ।

(ह) प्रभविष्यामीति । आर्यपुत्रदर्शने हृदयस्य प्रभुता मे न
तिष्ठेत् येन हृदयं दृढीकृत्य मानं रक्षामीति भावः ।

(क्ष) मयीति । हे विशालाक्षि दीर्घनेत्रे ! यस्याः ते तव मयि
प्रभावः प्रभुत्वम् अस्तीति शेषः सा त्वं मत्परायणे मदधीने आत्मनः
हृदये कथं प्रभविष्यसि । अपि तु प्रभविष्यस्यैव अधीनजनाधीने
वस्तुनि अधीनजनाधिपतेरेव प्रभुत्वस्य शास्त्रीयत्वात् तदुक्तं । भार्या
पुत्रश्च दासश्च त्वय एवाधनाः स्युताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य
मङ्गलमिति भावः ।

चारु० ॥ साशङ्कमात्मगतम् कथं महाराजो ? हद्दी ! हद्दी !
सुदं महाराएण जं मए मन्तिदं, भोदु एव्वं दाव ॥ प्रकाशम् ॥
जअदु जअदु महाराजो । आसनसपनीय ॥ एदं आसणं,
एत्थ उपविसदु महाराजो (२१) ॥

॥ इति सर्वे उपविशन्ति ॥

राजा ॥ चिरं निर्वर्ण्य ॥ प्रिये ! नन्वियमिदानीन्ते,
कमपाङ्ग-वलित तारा निवर्त्तते ? मयि वराङ्गि ! निपतन्ती ।
ततः सरोजगर्भे भ्रमरीव पिपासिता दृष्टिः ॥ (क)

अपिच तन्वाङ्गि !

यद्यपि श्रियमाधत्ते भूषणानादरस्तव ।

तथाप्यन्तर्गतं मन्युमयं कथयतीव मे ॥ (ख)

(२१) कथं महाराजः ? हा धिक् ! हा धिक् ! श्रुतं महाराजेन
यन्मया मन्वितम् । भवतु एवं तावत् । जयतु जयतु महाराजः ।
इदमासनम्, अत्रोपविशतु महाराजः ।

(क) किमिति । हे वराङ्गि सुन्दरि ! प्रातः प्रभाते सरोजगर्भे
कमलाभ्यन्तरमधुनीति भावः पिपासिता भ्रमरीव पिपासिता मत्तृणा
अतएव अपाङ्गयोर्वलिता वलिता तारा कभीनिका यस्याः तादृशी
अपाङ्गविलोकिनीत्यर्थः । मयि निपतन्ती दृष्टिः कथं निवर्त्तते ? दृष्ट्वापि
दृष्टिं कथं न दृष्टासीति भावः । भ्रमरीनिवृत्तिस्तु प्रातः सरोजानां
निमीलनादिति बोध्यम् ।

(ख) यदीति । यद्यपि भूषणानां अलङ्काराणाम् अनादरः अय-
च्छामिति यावत् तव श्रियम् आधत्ते जनयति विसर्गसुन्दराङ्गानाम्
अलङ्कारणमेव श्रीरिति भावः । तथापि अयं भूषणानादर इत्यर्थः
मे मद्भ्यम् अन्तर्गतं मन्युं दुःखं तवेति शेषः कथयति प्रकटयतीव ।

शैव्या ॥ सासूयमवलोक्य ॥ सुदु सोहृदि अज्जउत्तो इमेहिं
निहालसेहिं अङ्गेहिं, उज्जाअर-मन्यरेहिं सोण-लोअणेहिं
अ (२२) ॥ इति कोपं नाटयति ॥

राजा ॥ चिरं निर्वर्ण्य सानुनयम् ॥ प्रिये ! प्रसीद, प्रसीद,
परिलुठति ललाटे भङ्गुरा भ्रूलता किम्, ?
मदन-जय-पाताका-विभ्रमं विभ्रतीयम् ? ।
स्फुरति च किमकाण्डे चण्ड ! विस्वाधरोऽयम् ?
सृदु-पवन-विधूतोन्निद्र-बन्धूक-बन्धुः ? ॥ (ग)

(२२) सुदु शोभते आर्यपुत्रः एभिर्निहालसैरङ्गैः, उज्जागर-
मन्यराभ्यां शोण-लोचनाभ्याम् ।

(ग) परिलुठतीति । हे चण्ड ! अतिकोपने ! चण्डस्त्वत्यन्त-
कोपन इत्यमरः भङ्गुरा कुटिला अतएव मदनस्य कामस्य जयपताकाया
विभ्रमं विलासं विशिष्टां भ्रान्तिं वा विभ्रती धारयन्ती जनयन्ती वा इयं
भ्रूलता ललाटे भालदेशे किं कथं परिलुठति विचरति ? कथं सृदुना
मन्देन पवनेन विधूतं कम्पितम् उन्निद्रं विकसितं यत् बन्धूकं तदास्व-
पुष्पविशेषः तस्य बन्धुः सखा तत्सदृश इत्यर्थः विस्वाधरः विम्बफल-
सदृशो रदनच्छदः अकाण्डे सहसा किं कथं स्फुरति कम्पते च ? ।
कोपलक्षणं दृश्यते कथमिति भावः । मालिनीवृत्तं न न म य य युतेयं
मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात् । अत्र अन्यस्य धर्मं कथमन्यो बह-
त्विति भ्रूलतायाः जयपताकाविभ्रमस्य धारणासम्भवेन उभयोर्विम्ब-
प्रतिविम्बभावे पर्यवसानात् पूर्वाङ्गे असम्भवंस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना
तदुक्तं दर्पणे सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुतचित् । यत्र
विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति । उत्तराङ्गे तु अधरबन्धूकयोः

अञ्जलिं बद्धा ॥

चण्ड ! प्रसीद, परिकुप्यसि किं मुधैव,

नाहं तथा, ननु यथा परिशङ्कसे माम् ।

दण्डं वराङ्गि ! मयि धारय, यत् क्षमं ते,

मन्त्रिण्ये कुलपतिर्भगवान् प्रमाणम् ॥ (घ)

प्रविश्य प्रतीहारी ॥ जयतु जयतु महाराज्ञी ; एसी
कुलवेदि-सआसादो तापसो पञ्चो (२३) ॥

राजा ॥ हेमप्रभे ! सादरमविलम्बं प्रवेशय ।

प्रती० ॥ जं महाराज्ञो आसवेदि (२४) ॥ इति निष्क्रान्ता ॥

॥ ततः प्रविशति शान्त्युदकहस्तस्तापसः ॥

तापसः ॥ सविष्णयम् ॥ अहो नु खलु भोः !

(२३) जयतु जयतु महाराजः, एष कुलपतिस्काशात् तापसः
प्राप्तः ।

(२४) यन्महाराज आज्ञापयति ।

साधर्म्यकीर्तनात् उपमा उभयोश्च परस्परमनपेक्षया स्थितेः संसृष्टिः
तदुक्तं दर्पणे मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते इति ।

(घ) चण्डीति । हे चण्ड ! मानिनि ! प्रसीद प्रसन्ना भवे,
मुधैव अकारणमेव किं कथं परिकुप्यसि ? ननु वराङ्गि ! यथा मां
परिशङ्कसे सम्भावयसि अहं तथा तादृशः न परस्त्रीकामुक्तो नाहमिति
भावः, ते तव यत् क्षमं उचितं तादृशं दण्डं क्षमनं मयि धारय कुरु,
किन्तु भगवान् कुलपतिः आचार्यः मन्त्रिण्ये मम दोषादोष निर्णये
प्रमाणं अवलम्बनम् यदि कुलपतिर्भस्म दोषं कथयिष्यति तदा मयि
दण्डः कार्य इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

अपर्वण्येवेन्दोः किमयमुपरागः ? कथमयं

दिशां दाहो घोरः ? किमिति वसुधेयं प्रचलिता ? ।

छिनत्त्युल्कादण्डः किमिति सवितुर्मण्डलमहो ?

महोत्पातोदकः क इव परिणामो हतविधेः ? ॥ (ङ)

अथवा गुरुभिरनुचिन्त्यमानं सर्वमेवैतत् कुशलपरि-
णामम् ।

शान्तेः, स्वस्थयनात्, दानात्, विप्राणां स्वस्तिवाचनात् ।

दुःस्वप्नोत्पात-शमनं, सतां चैवानुकीर्तनात् ॥ (च)

अतएवाहं कुलपतिना भगवता प्रारब्धस्वस्थयनकर्मणः
शेषभूतं सर्वोत्पात-प्रशमनं शान्त्युदकम् उपनेतुं राज्ञः
शे व्यायाश्च सकाशं प्रहितः ॥

(ङ) अपर्वणीति । महोत्पातवर्णनमिदम् । अपर्वणि पौर्णमासी-
व्यतिरिक्तेऽपि काले इत्यर्थः इन्दोश्चन्द्रस्य कथम् उपरागः पश्यं किम् ?
कथं दिशां घोरो भीषणः दाहः कथम् ? इयं वसुधा पृथ्वी किमिति
कथं प्रचलिता ? भूकम्पः कथमित्यर्थः ? उल्कादण्डः आकाशाच्चि-
प्यतन् दण्डाकृतिरासोकविशेष इत्यर्थः किमिति कथं छिनत्ति भङ्गमेति
निष्पतन्नेव निर्वाणं गच्छतीति भावः सवितुः सूर्यस्य मण्डलं परिवेश
इत्यर्थः किमिति ? अहो इति विश्वस्यस्त्वकमव्ययं हतविधेः दग्ध-
देयात् हेतोः महोत्पातानाम् एतेषाम् उदकः भाविफलरूपः उदकः
फलसुत्तरमित्यमरः । परिणामः यथैवज्ञानं क इव भवितेति शेषः ।
शिशिरिणीवत् रसैरुद्भूयिष्का य म न स भला गः शिशिरिणीति
तद्वत्तयात् ।

(च) शान्तेरिति । शान्तेः दुरदृष्टप्रशमनानुष्ठानविशेषात् स्वस्थ-
यनात् मङ्गलानुष्ठानात् दानात् पात्रेषु धनवितरणात् विप्राणां ब्राह्म-
णानां स्वस्तिवाचनात् स्वस्ति शुभं भूयादिति कथनात् सतां साधूनाम्

प्रविश्य प्रतिहारो ॥ एदु एदु भवं (२५) ॥

॥ इत्युपसर्पतः ॥

तापसः ॥ उपहृत्य ॥ राजन् ! स्वस्ति भवते ।

राजा ॥ सपन्ध्रमसुत्याय ॥ भगवन् ! अभिवादये ।

शैव्या ॥ भगवं ! प्रणमामि (२६) ॥

तापसः ॥ राजन् ! विजयी भव ; भवति ! वीर-
प्रसूभूयाः ।

राजा ॥ सपन्ध्रमम् । आसनमासनम् ।

प्रती० ॥ आसनमुपनयति ॥

राजा ॥ इदमासनम्, अत्रोपविशतु भवान् ।

॥ इति सर्वे उपविशन्ति ॥

राजा ॥ हेमप्रभे ! हार्यवहिता भव ।

प्रती० ॥ जं भवं आम्बुवेदि (२७) ॥ इति निष्क्रान्ता ॥

तापसः ॥ राजन् ! प्रतिगृह्यतामिदं भगवतः कुलपते-
राशौभिरुपहृतप्रभावं (क) निशाप्रजागरान्ते सकलवस्य
भवतोऽभिषेचनाय स्वस्त्ययनशेषं भगवताऽनुप्रेषितं शान्त्यु-
दकम् ।

(२५) एदु एदु भवान् ।

(२६) भगवन् ! प्रणमामि ।

(२७) यदु भवानाज्ञापयति ।

अनुकीर्तनात् नामरूपाणाञ्च दुःस्वप्नाणाम् उत्पातानाञ्च शमनं निवृत्तिः
स्यादिति शेषः ।

(क) उपहृतप्रभावं वर्द्धिततेजःप्रसरम् ।

राजा ॥ सहर्षं, अञ्जलिं बद्धा ॥ महान् प्रसादः ।

तापसः ॥

मन्त्रैः पूतं शमितं दुरितैः क्षत्रतेजोऽभिवृद्धौ

प्रारब्धस्य प्रशमनविधेरापदासुखं, स्त्रीनाम् ।

एतत् पुण्यं किमपि परमं ते क्रियाशेषमभ्यो-

भूयाद्भूयै, वितरतु सुदं व्यापदो हन्तु सर्वाः ॥ (ज)

इत्यभिपिच्छति ॥

राजा ॥ स्वर्गमभिनीय ॥ अये !

इदं तत् क्षत्रवीजस्य प्रसवाङ्कुरकारणम् ।

यस्य प्रसादादादित्यैर्नृपैरुच्चैर्धृतं शिरः ॥ (झ)

तापसः ॥ भवति श्रेष्ठे ! त्वयापि भगवतः कुलपते-

रादेशात् सविशेषमद्य प्रवर्त्तयितव्यो (ज) गृहदेवतानां

ब्राह्मणानाञ्च पूजासम्भारः ।

(ज) मन्त्रैरितं । शमितं निराकृतं दुरितं पापं दुरदृष्टं वा यैः तादृशैः मन्त्रैः पूतं पवित्रीकृतं क्षत्रतेजसः क्षात्रप्रभावस्य अभिवृद्धौ वर्द्धनाय प्रारब्धस्य प्रकान्तस्य उन्मुखीनाम् आपतन्तीनां आपदां प्रशमनविधेः क्रियाशेषम् अनुष्ठानावशिष्टम् एतत् किमपि अतिर्वचनीयं परमं पुण्यं पवित्रम् अस्मैः जलं भूयै मङ्गलाय भूयात् सुदम् आनन्दं वितरतु ददातु सर्वाः व्यापदः आपदिशेषान् हन्तु नाशयतु च । शिखरिणीवृत्तम् ।

(झ) इदमिति । इदं शान्त्वुदकं क्षत्रवीजस्य तत्प्रसिद्धं प्रसवाङ्कुरस्य कारणं यस्य अस्य प्रसादात् आदित्यैः सूर्यवंशीयैः नृपैः उच्चैः धृतं शिरः धृतम् ।

(ज) प्रवर्त्तयितव्यः अनुष्ठानव्यः ।

शैव्या ॥ अञ्जलिं बद्धा ॥ जं भवं आसुवेदि (२८) ।

तापसः ॥ राजन् ! स्वस्ति भवते, अहमपि प्रारब्ध-
विविध-विधिविस्तरं भगवन्तं कुलपतिमेव सम्भावयामि ॥
इति निष्क्रान्तः ॥

शैव्या ॥ सर्वलक्ष्यम् अपवार्य ॥ हस्ते चारुमदीए ! भगवता
कुलवदिणा समादिष्टो अञ्जउत्तस्म निशापजाग्रो, ता,
दुज्जणीकिर्दास्म इमिणा दुप्पच्चएण दुट्ठहिअएण । भोदु, एव्वं
दाव ॥ अञ्जलिं बद्धा, प्रकाशम् ॥ प्रसीदतु अञ्जउत्तो (२९) ॥

राजा ॥ शानुरागम् ॥

ग्राह्यः प्रिये ! यदि मयाऽनुनयस्तवायं
मिथ्यापराध-कलुषीकृत चेतसापि ।
आरोपयामि तव हारलतां सुकण्ठे
पतावलिं विरचयामि कपोलदेशे ॥ (३०)

(२८) यद् भवानाज्ञापयति ।

(२९) हस्ते चारुमतिके ! भगवता कुलपतिना समादिष्ट आर्य-
पुत्रस्य निशापजाग्रः, तद्दुर्जनीकतास्मि अनेन दुप्पत्त्येन दुट्ठ हिअ-
येन । भवतु एवं तावत् ॥ प्रसीदतु आर्यपुत्रः ।

(३०) ग्राह्य इति । हे प्रिये ! मिथ्या यः अपराधः दोषारोप
इत्यर्थः तेन कलुषीकृतं चेतो यस्य तादृशेनापि मया तव अयम् अनु-
नयः यदि ग्राह्यः, तदा तव सुकण्ठे शोभने कण्ठदेशे हारलतां तथा
मानिन्या परिहृतमिति भावः आरोपयामि अर्पयामि तथा कपो-
लदेशे पतावलिं विरचयामि । बसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

शैव्या ॥ लज्जां नाटयति ॥

राजा ॥ नाथ्येन तथा कुर्वन् ॥ प्रिये !

तव सपुलकस्वेदो गण्डः, करे मम वेपथु-

स्तदुभयविधिव्यर्थारम्भो, ह्यथैव मम अमः ।

अपि विनिहितः कण्ठे हारः स्तनाग्र-तरङ्गितो

मम करपरिष्वङ्ग-प्राप्तं न मुञ्चति वेपथुम् ॥ (ठ)

शैव्या ॥ अज्जउत्त ! भगवदा कुलवदिणा जधा
आसुत्तं, तथा अणुचिद्धिदुं गमिस्सं (१०)

राजा ॥ देवि ! एवं क्रियताम् ।

इत्युभे निष्क्रान्ते ॥

राजा ॥ वयस्य ! कथं पुनरिदानीं सोत्कण्ठमात्मानं
विनीदयामि ?

विदू० ॥ भो वयस्य ! तुमं देवी-सम्बद्धाए कधाए कीस

(१०) आर्थं पुत्र ! भगवता कुलपतिना यथाज्ञप्तं तथा अनुष्ठातुं
गमिष्यामि ।

(ठ) तथैति । तव गण्डः पुलकेन रोमाञ्चनेन स्वेदेन घर्मजलेन
व सत्स्पर्शजनितेनेति भावः सहितः, मम करे वेपथुः कम्पः त्वत्स्पर्श-
जनित इति । भावः तथा कण्ठे विनिहितः अर्पितः स्तनाग्रे तरङ्गितः
तरङ्गवत् आभाः समानः हारश्च मम करपरिष्वङ्गप्राप्तं पाणिस्पर्शजनितं
वेपथुं कम्पं न मुञ्चति न त्यजति तस्मात् उभयोरनयोर्हारयोजनपत्न्या-
वलीरचनयोर्विधिसः व्यर्थारम्भः विफलोद्योगः, मम अमश्च एतदर्थ इति

वै । ह्रीं रणीउत्तं न स म र सलागः षड्देहैर्हरिणीमतेति
व । । तव

ण अत्ताणअं विणोदेसि, अहं पि भोजण-कधाए अत्ताणअं
विणोदइस्सं (११)

प्रविश्य वनेधरः ॥ जअदु जअदु भट्टा ; एसो क्वु,
विअड (ड) घोणम-णिहलिद-मुत्थयली-लग-परिमलुगार-
सुरहि-णीसास-मारुद परिक्खित्त-तन्त-जन्त-न्तरदर-चक्खि-
ज्जंत-पण्डर-कसेरु कक्कर-च्छल-पइस्स-पडिबक्ख-जअ-विटत्त-
णिअ जसुक्कर-पूरिद-दस-दिसाविभाओ वरिसन्त-सिला-
सारो विअ णव-जलहरो गरुअ-गव्व-गम्भीर-धुरुधुरासह-
विहाविद वण-सिंह णिअर--रवा-अस्सणा-मरिस-उस्समिद-
कस्स-सुत्तिपुडमुव्वहन्तो विप्फुरन्त-गरुअ-रोसा-णल-सिहा-
सन्दे-हिज्जन्त-तरलतर-जीहा-लदा-वित्थारो णिरन्तर-
परिप्फुरन्त-वण-लग-दावाणलु-गार-भासुरो विअड-तडि-

(११) भो वयस्य ! त्वं देवी-सम्बद्धया कथया कथं नात्मानं विनो-
दयसि, अहमपि भोजनकथया आत्मानं विनोदयिष्यामि ।

(ड) विकटेत्यादि विकटेन करालेन घोषाद्येण सुखाद्येष निर्द-
लिता लोदिता यः सुस्तानां तृणविशेषाणां स्थली अकृत्रिमचैत्रं तस्याः
लग्नः यः परिमलः विमर्दजनितो गन्धः तस्य उद्गारेण सुरभयः सौरभ-
शालिनः ये निद्रासमारुताः तैः परिक्षिप्तानाम् इतस्ततो विक्षिप्तानां
दन्तरूपयन्त्रान्तरे दरचर्व्यमाणानाम् ईषत् चर्व्यमाणानां पाण्डुराणां
शुभ्राणां कसेरुकर्कराणां तदाख्यमूलविशेषसूयानां कलेन व्याजेन
प्रकीर्णः इतस्ततो विक्षिप्तः यः प्रतिपक्षाणां शत्रूणां जयेन विधृतः
उपार्जितः निजयशसाम् उत्करः समूहः तेन पूरिता आम्नादिता
दशदिशां विभागाः येन तथोक्तः अतएव यर्धन् गलन् शिलानाम्
आसारः धारासम्पातः यस्मात् तथाभूतः शिलानिकरवर्णीत्यर्थः नवजल-

च्छड़ाकड़ार केसर-सड़ा-कडप्पो णिसिद् करवाल-विमलैन्द
 गील-कज्जल-तमाल सामलो परिप्फुरन्त-पिङ्गच्छि वि
 च्छोहो बहलमसी मंसलो फुलिङ्गसेसो विअ दावाणलो
 दन्तन्तर खण्डण-भअ कुण्डलिज्जन्त विसदण्ड भासुर-विअ
 ड-दाढा-कराल-मुह-मण्डलो चिरआल-सङ्गडिद वेराण-
 वन्ध-गरुअ रोमु-ग्गभङ्ग-कवलगाह विखण्डिद चन्द मण्डलु-

धर इव नयोनमेष इव स्थित इत्यर्थः । गुरुकेति गुरुकेण महता
 गर्वेण गम्भीरः भीषणः यः वर्धरशब्दः तेन विद्रावितानां भयपलायि-
 तानां वनसिंहानां निकरस्य सत्त्वस्य रवाकर्षणेन गर्जनश्रवणेन यः
 अमर्षः क्रोधः तेन उच्चमितम् उत्क्षिप्तं कर्णरूपं शुक्तिपटम् उद्वहन्
 दधानः । विस्फुरदिति विस्फुरतः विशेषेण दीप्यमानस्य गुरुकस्य
 मृतः रोषानलस्य क्रोधाग्नेः शिखया ज्वालयामन्दितमानः संशय-
 मापद्यमानः जिह्वा एव लता तस्या विस्तारः यस्य तादृशः । निर-
 न्तरेति निरन्तरं परिस्फुरतो वनलग्नस्य काननलग्नस्य दाधानलस्य य-
 ददुगारः उदयः तद्वत् भास्वरः दीप्यमानः । विकटेति विकटा तीव्रा
 या तडिच्छदा विद्युन्मालाः तद्वत् कड़ाराः पिङ्गलाः केसरसटानां
 जटाविस्ताराणां कलापाः सङ्काः यस्य तथाविधः । निमित्तेति
 निमित्तः शाणितः यः करवालः अक्षिः, विमलं निर्मलं यत् इन्द्रनीलं
 नीलकान्तमणिरित्यर्थः, कज्जलं तमालस्य तद्वत् श्यामलः कृष्णोक्चन-
 कान्तित्यर्थः । परिस्फुरदिति परिस्फुरन् उद्वहन् पिङ्गयोः पिङ्गल-
 वर्णयोः अक्षोर्नखयोः विलेपः यस्य तथाभूतः । वहलेति वहला
 सान्द्रा या मसो तद्वत् मांसलः स्थूलकृष्णशरीर इत्यर्थः स्फुटिकृष्णः
 अग्निकणावशिष्टः । दन्तान्तरेति । दन्तान्तरे दंष्ट्रामध्ये यत् खण्डनं
 चरितमित्यर्थः तस्मात् भयेन कुण्डलायितः कुण्डलवत् सङ्कुचित
 इत्यर्थः यः विसदण्डः मृणालखण्डः तद्वत् भासुरे दीप्यमाने ये विकटे

चरन्त-कला-जुअल-सीहा-सणाहो विअ पलअ-गिसा-
तिमिर-सङ्गाओ ओदालिद-धरावलअ-लीला-समुत्थिदो
विअ महावराहो उत्थिदो वराहजूधाधिवई मअव्वभूमिं
ता एदं सुणिअ भट्टा पमाणं । अहं पि तहिं जेव्व
अच्छामि (३२)

(३२) जयतु जयतु भट्टारकः, एष खलु, विकट-चोष्णाप-निर्दलित-
सुस्तस्थली-लग्न-परिमलोद्गार-सुरभि-निश्वास-भासत-परिक्षिप्त-दन्त-य-
न्मान्तर-दर-सर्व्यमाण-पाण्डुर-कसेरु-कर्कर-कल-प्रकीर्ण-प्रतिपक्ष-जय-
विधृत-मिज-यश-उत्कर-पूरित-दशदिग्विभागः, वर्धष्किलासार इव नव-
जलधरः । गुरुक-गर्व-गम्भीर-घर्घर-शब्द-विद्रावित-वन-सिंह-निकर-
रवाकर्णनामघोषमिश्रित-कर्ण-शुक्तिपुटसुहृदन् विस्फुरद्गुरुक-रोषानल-
शिखा-सन्दिह्यमान-तरलतर-जिह्वा-लताविस्तारः निरन्तर-परिस्फुरद्गुण-
लग्न-दावामलोद्गार-भास्वरः विकट-तडिच्छटा-कङ्कार-वोसर-सटा-कलापः

दंष्ट्रे ताभ्यां कराभ्यां भीषणं सुखमलङ्कलं यस्य तथाविधः । अतएव चरेति ।
चिरकालेन सङ्कटितः सञ्चितः यः यैरातुबन्धः शात्रयानुष्ठानं चन्द-
तिमिरयोश्चिरवैरिता प्रसिञ्चेति भावः तेन गुरुः मज्जान् यः रोषः
कोपः तेन उद्भटः उत्कटः यः कवलः घासः स एव घहः राञ्जुरि-
त्यर्थः तेन विशिखण्डितात् भक्षितात् चन्द्रमण्डलात् उच्चरत् उद्गम्यत्
यत् कलायुगलं चान्द्रं कलाद्वयं तस्य शोभया सनाथः सञ्चित इव
प्रलयनिशायाः कल्पान्तरजन्याः तिमिराणां तमसां सङ्कटतः समूहः ।
अवतारितेति । अवतारितं दंष्ट्राया अवरोपितं धरावलयं पृथ्वी-
मण्डलं येन तथोक्तः सन् लीलार्थं क्रीडार्थं समुत्थितः महावराहः
आदिवराह इव वराहयूथानामधिपतिः मृगव्यभूमौ मृगयाकृतं
भूते कानने उत्थितः उपस्थितः ।

राजा ॥ सहर्षम् ॥ हन्त ! लब्धमिदानीं विनोदस्थानम्
 विदुः ॥ सरोषम् ॥ भो वयस्स ! अरस्य (ठ) चङ्क्रमण-कण्टक-
 सञ्चविमर्दन-समविसम-लङ्घन-बुभुक्षा-पिपासा-दोष-सङ्कु-
 वहु-पञ्चवायं जइ मञ्जवं विणीअणीबाअं, ता किं उण ।
 आआसट्ठाणं भविस्सदि (३३)

राजा ॥ वयस्य ! मृगया हि नाम मृगमुपकारिणी राज्ञाम्

निश्चित-करवाल विमलेन्द्रनील-कज्जल-तमाल-श्यामलः परिस्फुरत्-
 पिङ्गालिविचोपः बहल-मसी मांसलः स्फुल्लिङ्गशेष इव दावानलः दन्ता-
 न्तर-खण्डन-भय-कुण्डलायित-विसदण्ड-भासुर-विकट-दंष्ट्रा-कराल-मुख-
 मण्डलः चिरकाल-सङ्कटित-वैरातुबन्ध-गुरुरोषोद्धट-कवलग्रह-विस्म-
 यित-चन्द्रमण्डलोच्चरत्नलायुगल-शोभा-सनाय इव प्रलय-निशा-ति-
 भिरसङ्घातः अवतारित-धरावलय-लीला-समुत्थित इव महावराह-
 चत्थितो वराहयूथाधिपतिर्नृगव्यभूमिम् । तदिदं सुत्वा भर्ता प्रमा-
 णम् । अहमपि तत्रैव गच्छामि ।

(३३) भो वयस्य ! अरस्य-चङ्क्रमण-कण्टक-शर-विमर्दन-सम-
 विषम-लङ्घन-बुभुक्षा-पिपासा-दोष-सङ्कुलं बहुप्रत्यवायं यदि मृगव्यं
 विनोदनोपायः तत् किं पुनस्ते आयासस्थानं भविष्यति ।

(ठ) अरस्येति । अरस्येषु वनेषु चङ्क्रमणं पुनः पुनरतिशयेन
 वा भ्रमणं कण्टकेषु शरवनेषु च विमर्दनं दहनं समविषमयोः उच्चता-
 नतयोः स्थानयोः लङ्घनं बुभुक्षा क्षुधा पिपासा तृष्णा च एतैर्दोषैः
 सङ्कुलं पूर्णं बहुप्रत्यवायं बहुपापकरं हिंसावशादिति भावः । आया-
 सस्थानं दुःखस्थानम् ।

तथाहि,

स्त्रिंशं विनोदयति मानसमातनोति

स्थैर्यं चले, वपुषि लाघवमादधाति ।

उत्साहबुद्धिजननीं रणकर्मयोग्यां

राज्ञां मुधैव मृगयां व्यसनं वदन्ति ॥ (ण)

तदेहि, तत्रैव गच्छावः ।

॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

इति आर्य-क्षेमोश्वर-कृते चण्डकौशिक-नाटके

प्रथमाङ्कः ॥

द्वितीयाङ्कः ।

नेपथ्ये ॥ भो वराहान्वेषिणः !

एष क्षुभ्नाति पङ्कं, दलति कमलिनीमत्ति गुन्द्रा प्ररोहान्,

आरान् मुस्तास्थलानि स्थपुटयति, जलान्नुत्कसेतूनि याति ।

(ण) श्लिष्टमिति । श्लिष्टम् उद्दिष्टं मानसं विनोदयति सन्तोषयति अन्यत्र मनोनिधानादिति भावः चले इतस्ततः प्रभाविते लक्ष्ये इति शेषः स्थैर्यं स्थिरसम्भानमातनोति श्लिष्टयति । वपुषि शरीरे लाघवम् आदधाति अर्पयति । तस्मात् राज्ञां रणकर्मयोग्यां सांघात्मिकव्यापारसदृशीम् उत्साहबुद्धिजननीं मृगयां मुधैव दृष्टैव व्यसनं दोषं वदन्ति बुधा इति शेषः व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे इत्यमरः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । इति प्रथमाङ्कव्याख्या ।

(क) एष इति । एषः वराहः आरात् समीपे दूरे वा आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः । पङ्कं क्षुभ्नाति निर्दलति, कमलिनीं पङ्क्तिनीं

प्राप्तः प्राप्तः प्रविष्टो वनगहनमयं याति यातीति सैन्यैः
पश्चादन्विष्यमाणः प्रविशति विषमान् काननान्तान् वराहः(क)
तद्वष्टभ्यतां (ख) समन्ताद्वनानि ।

आस्तीर्यन्तामुपान्ते वनवृत्ति-निपुणैर्जालिकैर्जालबन्धाः,
मुच्यन्तां शृङ्खलाभ्यः श्वगणिभिरटवीगह्वरे सारमेयाः ।
आकीर्यन्तां स्थलानि श्रमशिथिलहयैः सादिभिः पाशहस्तैः,
व्याधूयन्तां कृतान्तैरिव महिषचरैर्दण्डिभिः काननानि ॥(ग)

दलति मर्दयति, गुन्द्राणां सुस्तानां प्ररोहान् अङ्कुरान् सुस्ता सुस्तक-
मस्त्रियां स्याद् भद्रसुस्तको गुन्द्रेत्यमरः अस्ति भक्षयति, सुस्तास्थलानि
सुस्तकपूर्णचोत्वाणि स्यपुटयति स्यपुटानि विषमोन्नतानि करोति
स्यपुटं विषमोन्नतमिति हेमचन्द्रः । उक्ताः विध्वस्ताः सेतवो येषां
तादृशानि याति गच्छति सेतून् भङ्गा जनानि अवगाहते इत्यर्थः
अयं प्राप्तः प्राप्तः प्रायेण अधिगत इत्यर्थः वनगहनं निविडारण्यं
प्रविष्टः, याति याति इति सैन्यैः पश्चात् अन्विष्यमाणः अनुधाव्य-
मानः सन् विषमान् दुर्गमान् वनान्तान् अरण्यभागान् प्रविशति ।
अग्निराहूतम् ।

(ख) अवष्टभ्यताम् अवबध्यताम् ।

(ग) आस्तीर्यन्तामिति । उपान्ते अरण्यप्रान्ते वनवृत्तिनिपुणैः
काननावरोधदक्षैः जालिकैः जालबन्धः कूटयन्त्राणि इत्यर्थः आस्ती-
र्यन्ताम् आवध्यन्ताम् । श्वगणिभिः कुकुरगणवद्भिः व्याधेरिति
शेषः सारमेयाः कुकुराः अटवीगह्वरे अरण्यविवरे शृङ्खलाभ्यः सु-
च्यन्तां विष्टङ्खलाः कृत्वा अरण्याभ्यन्तरे प्रेर्यन्तामित्यर्थः । पाशहस्तैः
जालपाणिभिः सादिभिः अश्वारोहिभिः सैन्यैरिति शेषः अमेष्ट
शिथिला हयाः अश्वा येषां तथाभूतैः सङ्घिः स्थलानि काननभूमय
आस्तीर्यन्ताम् आश्रित्यन्ताम् । तथा दण्डिभिः सुगुडकरैः कृतान्तै-

॥ ततः प्रविशति रौद्रोष्णवशः सम्प्रान्तो विघ्नराट् ॥

विघ्नराट् ॥ सागङ्गम् ॥

शम्भोः समाधिरपि येन कृतान्तरायो,

दक्षस्य चाध्वरविधिः, शिवयोश्च केलिः ।

सौऽहं जगत्त्रयं हितं व्यवसायसिद्धि-

विध्वंस-विभ्रम-परः परमोऽस्मि विघ्नः ॥ (घ)

तदहमिदानीम्,

विद्यालयं हरिहरात्मभुवामसाध्यम्

उग्रैस्तपोभिर्विह साधयती महर्षेः ।

क्रीडा-वराह-वपुश्च समुद्धरामि,

लोकत्रयं हरिरिवादिवराहरूपः ॥ (ङ)

रिव शम्भैरिव महिषवरैः सहिष्कारुदैः सैन्यैः काननानि व्याधूयतां
कम्पप्रनाम् । सग्वराहसम् ।

(घ) शम्भोरिति । येन मया शम्भोः हरस्य समाधिः एकाग्रतया
योगसाधनमित्यर्थः अपि दक्षस्य प्रजापतेः अध्वरविधिः यज्ञविधानञ्च
शिवयोः शिवा च शिवश्च तयोः पार्वतीपरमेश्वरयोरित्यर्थः केलिः
निभुवनविहारश्च कृतः अन्तरायः व्याघातः यस्य तथाभूतः, विघ्नित
इत्यर्थः । जगतां त्रयस्य त्रिभुवनस्य यत् हितं तस्य व्यवसायः प्रयत्नः
तस्य सिद्धिः निष्पत्तेः विध्वंसे सगङ्गने यः विभ्रमः विनासः आनन्द इत्यर्थः
न एवं परं प्रधानं यस्य तादृशः सः अहं परमः विघ्नः विघ्नराट्
इत्यर्थः अस्मि भवामि । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ङ) विद्यालयमिति । अद्य अहं क्रीडया वराहस्यैव वपुः शरीरं
यस्य तथाभूतः सन् आदिवराहरूपः हरिः विष्णुः लोकत्रयमिव त्रिज
गतीमिव प्रलयरूपमिति भावः इह अस्मिन् प्रदेशे उग्रैः कठोरैः
तपोभिः हरिहरात्मभुवां विष्णुरुद्राद्व्युत्थाम अपिरवाध्याहार्यः अ-

पञ्चादवलोक्य, सभयम् । अहो ! मे जगत्कल्याण-परि-
पन्थिनः (च) परपौरुषान्तराय-रसिकस्य अनपेक्षित-शरी-
राणि साहसानि । यतः, कृतान्त-दन्तान्तर-वर्त्तिनमात्मानं
मन्यमानेन कथं कथमपि शरगोचरं परिहृत्य नीतस्तावदयं
मया महाराज-हरिश्चन्द्र इममरण्योद्देशम् । तद् यावत्,
विश्वामित्रस्याश्रमममुं प्रापयामि । यतः, तेन किल तीव्र-
तपसा क्षत्रिय-ब्राह्मणेन सर्गान्तर-प्रथम-प्रजापतिना त्रि-
शङ्कु-याजकेनोत्पत्ति-स्थिति-प्रलय-विधायिनीनां गुणत्रय-
मयीनां विद्यानां सिद्धये, किमपि दुष्करमारब्धं वर्त्तते ।

साध्यं साधयितुमशक्यं विद्यालयं सृष्टिस्थितिप्रलयसाधनीमिति भावः
साधयतो वशीकुर्वतो महर्षेः विश्वामित्रात् ससङ्गरामि आच्छिन्नद्वि
महर्षेर्विद्यालयसाधने विघ्नं जनयामीति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।
उपमालङ्कारः ।

(च) जगदिति । जगतां कल्याणस्य शुभस्य परिपन्थिनः प्रति-
कूलस्य । परेति परेषां यत् पौरुषं पुरुषकारः प्रयत्न इत्यर्थः तस्य
अन्तराये विध्वंसने रसिकस्य कुशलस्य । अनपेक्षितेति अनपेक्षितम्
अगणितं शरीरं येषु तानि शरीरं नश्यत वा नवेति अविश्वस्य साह-
सानि मया कार्याणीति भावः । कृतान्तेति कृतान्तस्य यमस्य दन्ता-
न्तरवर्त्तिनं दंष्ट्रामध्यस्थितम् आत्मानं मन्यमानेन सम्भावयतापि मया कथं
कथमपि अतिदुष्क्रेणापि शरगोचरं परिहृत्य वाच्यपथात् आत्मानम्
अपनीयेत्यर्थः अयं महाराजो हरिश्चन्द्रः इमम् अरण्योद्देशं काननप्रदेशं
नीतः प्रापितः । तीव्रेति तीव्रतपसा कठोरव्रतेन । सर्गेति सर्गः सृष्टिः
अन्यः सर्गः सर्गान्तरं ब्रह्मसृष्टिभिन्ना सृष्टिरित्यर्थः तस्य प्रथमप्रजा-
पतिना आदिवेधना । त्रिशङ्कु-याजकेन त्रिशङ्कुनाम् सूर्यवंशीयः
राजविशेषः तस्य याजकेन तं सशरीरं स्वर्गं नेतुमिष्टवतेत्यर्थः । गुण-
त्रयमयीनां रजःसम्पतभोरूपाणाम् ।

तथाहि;

यतो धाता विश्वं सृजति, न हरिर्नापि च हरो,

हरिर्गोप्ता लोकानवनि, न विरिञ्चिर्न च हरः ।

यतः संहर्त्तासौ हरति हर एकस्त्रिभुवनं,

तदेकस्मिन् सिद्धिं व्रजति कथमन्यत्र निखिलम् ?॥(क)

विचिन्त्य ॥ अथवा परमनैष्ठिकेऽस्मिन् (ज) किं न सम्भा-
यते, किन्तु सुलभ-कोपतया मुनिस्त्रिभाषाणां कामक्रोधयोश्च
श्रेयः परिपन्थिनीं वृत्तिमाश्रित्येदमुपक्रान्तम् तन्न जाने,
किमत्र फलिष्यतीति ।

नेपथ्ये ॥ गहनतर(भ) वनान्तर्धानगर्वित ! तिष्ठ रे
क्रोडाधम ! तिष्ठ ।

(क) यत इति । यतः यस्मात् हेतोः धाता ब्रह्मा विश्वं जगत्
सृजति उत्पादयति, हरिः विष्णुर्न, हरश्च न । तथा गोप्ता रक्षिता
हरिः लोकान् जगन्ति अयति रक्षति, विरिञ्चिः ब्रह्मा न, हरश्च न ।
तथा संहर्त्ता असौ हरः एक एव त्रिभुवनं हरति नाशयति । तत्
तस्मात् एकस्मिन् अन्यत्र अन्यस्मिन् ब्रह्मविष्णुहरव्यतिरिक्ते जने इत्यर्थः
निखिलं समग्रं सृष्टिस्थितिप्रलयकर्तृत्वं कथं सिद्धिं व्रजति प्राप्नोति ?
नैव कदाचिदपि एतत् सिध्यतीति भावः । शिखरिणीवृत्तं रसैरुद्भू-
तम् किञ्चा य म न स भलागः शिखरिणीति तत्तत्तथात् ।

(ज) परमनैष्ठिके इति । परमोत्कर्षवतीत्यर्थः । श्रेयः परिपन्थिनीं
सङ्कलविघ्नकारिणीम् इदं विद्यालयसाधनमित्यर्थः । यतः वशिष्ठं प्रति
क्रोधपरतन्त्रेण तद्विद्वेषकामेण इदमारब्धं तस्मात् विघ्नासम्भवो
नास्त्येवेति भावः ।

(भ) गहनेति । गहनतरम् अतिनिविडं यत् वनं तत्र अन्तर्धा-
नेन आत्मगोपनेन गर्वितः नाहं कस्यापि शरगोचरतां गमिष्यामीति
सङ्जातगर्वः तत्सम्बुद्धौ क्रोडाधम वराहापसदः ।

दूरं कुतूहलवशात् क्षण-दृष्ट नष्ट !

मायामिवाश्रितवतापङ्क्तस्त्वगाहम् ।

पन्थानमेषि यदि मेऽद्य दृशोस्तदानोम्,

मृङ्गासि दुष्ट ! न पुनर्नलिनीवनानि ॥ (ज)

विप्ल० ॥ श्रुत्वा सहर्षम् । आर्ये ! कथमासन्न एवायं,
तदद्यावदितो निर्गत्य तामिव मायामास्थाय (ट) दर्शयाम्या-
त्मानम् ॥ इति सत्वरं परिक्रम्य निष्क्रान्तः ॥

ततः प्रविशति गृहीत-शासनोऽदुःसायं भाटयन्

रणस्थो राजा, सारथिश्च ॥

राजा ॥ पूर्वोक्तं पठित्वा, अग्रतोऽवलोक्य, सहर्षम् ॥ आर्य्य !
आर्य्य ! नातिदूरवर्तिना (ठ) भवितव्यम् । तथाहि, पश्य,
मृणालीभिः कीर्णा कवल गलिताभिर्वनभुवः,
सरस्तीरे धाराः क्षुभित जल निस्पन्दि पयसाम् ।

(ज) दूरमिति । रे दुष्ट ! कुतूहलवशात् कौतुकात् क्षणेन दृष्टः
दृष्टिपथं गतः नष्टः अदर्शनं गतश्च तत्सम्बुद्धौ मायामिव आश्रितवता
त्वया अहं दूरम् अपङ्क्तः अनीतः । यदि अद्य मे मम दृशोः पन्था-
नम् एषि गच्छामि, तदानो पुनः नलिनीवनानि न मृङ्गासि न दलित
शक्नोमि मृत्युमुखं पश्यसीति भावः । असन्नखिवं वृक्षम् ।

(ट) मायामित्ति । वराहभूमिकामिति भावः ।

(ठ) तेन वराहेष्वेत्यर्थः ।

(ड) मृणालीभिरिति । कवलात् पातात् गलिताभिः कृताभिः
मृणालीभिः वनभुवः काननोद्देशः कीर्णाः आच्छादिताः । क्षुभितेभ्यः
विलोडितेभ्यः जलेभ्यः साः स्थितेभ्य इति भावः । निस्पन्दिनां निःसृ-

शमोद्गोर्धैः फेनैः शवल-नवशय्या स्थलभुवो,
धनास्तविश्वसैर्महत इह सुस्तासुरभयः ॥ (७)

निपुणमवलोक्य, सहर्षम् ॥ आर्य्य ! आर्य्य ! अयमसौ,
पश्य पश्य,

हेलावलिगत-कन्धरः सरभस प्रोत्खात-कन्दाङ्कुर-
व्यासक्ताकुल-लोल-नाल-नलिनं वक्त्रान्तराले वहन् ।
अन्तर्गूढ-विरूढ-नाभिनलिन-प्राप्तास्य-पङ्के रुहः
क्रोडाक्रोड इवोद्दिधीर्षति पुनर्दंष्ट्राग्रलग्नां भुवम् ॥ (८)
मानन्दम् ॥ कथमवलोक्य मामभिमुखमापतितः ॥

इति गरसम्भानं नाटयति ॥

तानामिद्वर्षः पयसां जलानां धाराः सरसः तीरे वर्तन्ते इति शेषः ।
अमेय उद्गोर्धैः फेनैः स्थलभुवः वनोद्देशः शवलानि चित्रितानि नवानि
शय्याणि नवशय्यानि यासां तथाभूताः संवृत्ता इति शेषः । तथा इह
वनोद्देशे सुस्तासुरभयः वराहदलितसुस्तागन्धगालिनः मरुतः वायवः
तस्य वराहस्य निःश्वासैः धनाः मिश्रणात् सान्द्रा जाता इति शेषः ।
शिशुरिणीवृत्तम् ।

(८) हेलेति । हेनया अवलीलया वलिता स्फुरिता कन्धरा
पीवा येन तादृशः, वक्त्रान्तराले सुखाभ्यन्तरे सरभसं सवेगं यथा तथा
प्रोत्खाते समुद्रते कन्दस्य मूलस्य अङ्कुरे व्यासक्तं लग्नम् आशक्तं विध्वस्तं
लोलं वज्रलं नालं यस्य तादृशं नलिनं पद्मं वहन् । अन्तर्गूढं सुपुत्रं
यथा तथा विरूढं जातं यत् नाभिनलिनं नाभिपद्मं येन प्राप्तास्यं आशक्तं
सुखमेव पङ्केरुहं पद्मं यस्य तथाभूतः क्रोडाक्रोड इव आदिवराह इव
पुनर्दंष्ट्राग्रे लग्नां भुवं पृथिवीम् उद्दिधीर्षति उद्धर्तुमिच्छति । पुरा भग-
वान् नारायणः नाभिपद्मम् अन्तर्लीनं कृत्वा महावराहरूपेण प्रति-
लीमुज्जहार । अयमपि तथा कर्तुं प्रवृत्त इति भावः । प्राप्तास्यं पङ्केरुहं

सूतः । सकौतुकमवलोक्य ॥ आयुष्मन् ! पश्य पश्य,
गर्वादेत्य पुनर्निवृत्य तरसा लक्ष्मीकृतस्तत्क्षणं,
त्रासाकुञ्चितमायताग्रचरणः पश्चार्द्धमाकर्षयन् ।

श्वासोद्रेक-विदीर्ण-सृक्-विवर-भ्रश्यन्मृणालाङ्कुरो
दंष्ट्रामर्पयतीव ते व्यपगत-व्रीड्या-विलक्षाननः ॥ (ण)

राजा ॥ बाणमोक्षणं नाटयन्, उपसृत्य, समन्तादवलोक्य, साश्च-
र्यम् ॥ अये ! कथमनवसर एवैतत्क्षणतिरोहितेऽस्मिन्
बाणमोक्षः कृतः । तथाहि

क्षणादन्तर्धत्ते, क्षणमथ दृशोरेति विषयं,
मुहूर्द्धरं यातो, भवति पुनरप्यन्तिकचरः ।

इत्यत्र माप्तासनाम्नीरुह इति पाठस्तु न सतीचीनः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

(ण) गर्वादिति । गर्वात् एव पुनः तरसा वलेन लक्ष्मीकृतः सन्
तत्क्षणं निवृत्य पराङ्मुखीभूय इत्यर्थः आवतः द्रुतविशेषात् दीप्ते-
त्वेन प्रतीयमानः अग्रचरणः सम्मुखपादः यस्य तथाभूतः त्वामेन
भवेन आकुञ्चितं सङ्कुचितं शरपातभयादिति भावः पश्चार्द्धं शरीरस्य
अपराङ्गं पश्चाद्भागमित्यर्थः आकर्षयन् सम्पिण्डयन्नित्यर्थः श्वासानां
निश्वासानाम् उद्रेकेण अतिरेकेण विदीर्णात् विस्तारं गतात् सृक्-वि-
वरात् क्षोभमानाभ्यन्तरात् भ्रश्यन् पतन् मृणालस्य अङ्कुरः यस्य
तथाविधः अतएव व्यपगतया व्रीडया असाभर्थ्य जनितनिर्वृज्यतयेत्यर्थः
विलक्षं वैलक्ष्ययुक्तम् आननं यस्य तादृशः ते तुभ्यं त्वां प्रतीत्यर्थः दंष्ट्राम्
अर्पयतीव । यथा पराभूता नृपा आत्मरक्षायै विजेत्रे शिरोभूषणादि-
कमर्पयन्ति तथायं सृक्-विवर-भ्रश्यन्मृणालाङ्कुरव्याजेन स्वां दंष्ट्रामर्प-
यतीवेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(त) क्षणादिति । अयं वराहः क्षणात् अन्तर्धत्ते तिरोधानं

पुरः पार्श्वे पश्चाद्भ्रमति परितस्तत्कथममं

स्फुरद्विद्युलोलं कलयति नु लक्ष्यं मम मनः ॥ (त)

निपुणमवलोक्य, दूरतो दृष्ट्वा, आनन्दम् ॥ कथमिमामरण्यानी-
मतिक्रम्य प्रसन्नां (थ) भुवम् अधिकृढः ? । सूत सूत !
सत्वरं प्रेरयाश्वान् क्व पुनरिदानीं यास्यति ।

कृतः ॥ तथा कृष्ण रथवेगमभिनीय ॥ आयुष्मन् ! पश्य पश्य,

जवाज्जित्वा पश्चात्सततरजसः पृष्ठमरुतः

पुरो लक्ष्यासत्ति-त्वरितमनुधावन्मम मनः ।

अयं ते निष्क्रम्य-ध्वज-पट-परामृष्ट-जलदो

रथस्तांस्तान् देशानभिपतति तुल्यं त्वदिषुभिः ॥ (द)

राजा ॥ सविस्मयम् तथाहि,

व्रजति, अथं दृष्टोः नयनयोः विषयं गोचरम् एति प्राप्नोति, सृष्टः
पुनः दूरं यातः गतः पुनश्च अन्तिकचरः समीपवर्ती भवति, पुरः
अपतः, पार्श्वे पश्चात् परितः समन्तात् भ्रमति तत् तदा मम मनः
स्फुरन्ती वा विद्युत् तद्वत् लोलः अपङ्गः तम् अस्मिं लक्ष्यं शरव्यं कथं,
न कलयति न निश्चिनोति ? शिखरिणीवृत्तम् ।

(थ) प्रसन्नां परिष्कृताम् ।

(द) जवादिति । जवात् वेगात् सततानि सन्ततानि रजांसि
वेष्टु तान् पृष्ठमरुतः पृष्ठस्थितान् मरुतः वातान् जित्वा वायोरपि
अधिकं वेगं कृत्वैति भावः पश्चात् पुरः अपतः लक्ष्यस्य शरव्यस्य
आसक्तये प्राप्यर्थं त्वरितं मम मनः अनुधावन् अनुसरन् अयं निष्क-
र्म्येन वेगवशात् निश्चलेन ध्वजपटेन पताकया परामृष्टः अमृष्टः जलदः
मेघः यस्य तादृशः ते तव रथः तव इषुभिः शरैः तुल्यं समं तान् तान्
देशान् अभिपतति अभिगच्छति । शिखरिणीवृत्तम् ।

दिवि व्यावलाङ्घ्रिर्विजितपवनैः स्यन्दनहयै-

र्जवाद्दुःखमग्निर्जलनिधिमिवाङ्गाय पततः ।

अहो दूराद्दूरं व्रजति मम भिक्षाञ्जनचय-

च्छवि-श्यामः क्रोडो दिनकृत इव ध्वान्तनिचयः ॥ (ध)

अयतोऽवलोक्य, सखेदम् ॥ कथमिमामरण्यानीमतिक्रम्य (न)स-

म्यत्यस्तमित-दर्शनस्य पदपङ्क्तिरप्यन्तर्हिता ? भवतु, अग्र-

तस्तावदिमां सुस्निग्धामरण्यलेखां विचिनोमि ॥ इति तथा

कथं नु, सानन्दम् ॥ हन्त ! तपोवनोपकण्ठेनानेन भवितव्यम् ।

तथाहि,

आमूलं कचिदुद्धृता, कचिदपि छिन्ना, स्थली वर्हिषाम्,

आनन्ता कुसुमोच्चयाश्च, सदयाकृष्टायशाखा, लता ।

(ध) दिवीति । भिक्षुः विमर्दितः यः अञ्जनानां चयः राशिः
तस्य कविरिव श्यामः कृष्णवर्णः अयं क्रोडः दिनकृतः सूर्यस्य ध्वान्त-
निचयः तमोराशिरिव दिवि अन्तरीक्षे व्यावलाङ्घ्रिः विचरद्भिः पवनैः
पवनजयिभिः अतएव जवात् वेगात् जलनिधिम् उत्क्राशद्भिरिव स्यन्द-
नहयैः रथाश्चैः अङ्गाय द्रुतं पततः गच्छतः मम दूरात् दूरं व्रजति
गच्छति अहो आश्चर्यम् । शिखरिणीवृक्षम् ।

(न) अरण्यार्थं महावनं महारण्यमरण्यानीत्यमरः । अस्तमितं
तिरोहितं दर्शनं यस्य तादृशस्य अदर्शनं गतस्येत्यर्थः । अन्तर्हिता
तिरोहिता । सुस्निग्धां सौम्यदर्शनमित्यर्थः अरण्यलेखां वनश्रेण्यो
विचिनोमि आन्विष्यामि ।

(प) आमूलमिति । कचित् कुत्सापि प्रदेशे वर्हिषां कुशानां स्थली
आमूलात् उद्धृता उन्मूलिता, कचिदपि छिन्ना वर्हिषासुन्मूलनेन
केदनेन च स्थल्या उन्मूलनं केदनञ्च बोध्यम् । कुसुमानाम् उद्धृतात्
पवनात् हेतोः सदयं यथा तथा आकृष्टा अपयशाखा यस्याः तादृशी

एते पूर्व-विलून-वत्कलतया रुद-व्रणाः शाखिनः,

सद्यच्छेदममी वदन्ति समिधां प्रस्यन्दिनः पादपाः ॥ (प)

समन्तादवलोक्य, श्रुतिमभिनीय, सकौतुकम् ॥ आर्य्य ! पश्य पश्य,

नीपस्कन्धे कुहरिणि शुकाः स्वागतं व्याहरन्ति,

प्राणयाह्वी हरति हृदयं हव्यगन्धः समीरः ।

एता मृग्यः सलिल-पुलिनोपान्त-संसक्त-दर्भं

पश्यन्त्योऽस्मान् सचकितदृशो निर्भरान्धः पिवन्ति ॥ (फ)

तदलमिदानीमाश्रमोपशस्य-(ब)चारिणानेनान्विष्टेन ।

सूत ! सम्प्रति गृहीतोदकान् विश्रामयाश्वान् । यावदह-
मपि धनुर्मात्रसहाय एवाश्रमपदं प्रविश्य कुनीनभिवादये ।

लता आनन्दा ईदृशं विनता तिष्ठतीत्यर्थः । एते शाखिनः तरवः पूर्व-
विलूनानि विच्छिन्नानि वल्कलानि देव्यः तेषां भावः तत्तया रुदव्रणाः
व्रणाङ्किता इत्यर्थः । अमी पादपाः प्रस्यन्दिनः मिर्यासुकाविणः अतः
सद्यः साम्प्रतिकं समिधां इत्यनेनां छेदं वदन्ति प्रकटयन्ति । शार्दूल-
नविक्रीडितं वृक्षम् ।

(फ) नीपेति । कुहरिणि सकौटरे नीपानां कदम्बानां स्कन्धे
काण्डे शुकाः शुकपक्षिणः स्वागतं सुखेन आगतमिति वचनं व्याह-
रन्ति पृच्छन्ति आभ्यागतमिति शेषः । तपोवनप्रभावार्दित भावः ।
प्राणयाह्वी प्राणोन्म्यतर्पण इति भावः हव्यगन्धः हव्यनीयद्रव्यगन्धः
विशिष्टः समीरः वायुः हृदयं हरति आनन्दयतीत्यर्थः । एता मृग्यः
हरिण्यः अस्मान् पश्यन्त्यः अवलोकयन्त्यः अतएव सचकितदृशः
सकासलोकनाः सत्यः सलिलस्य पुलिनोपान्तेषु संकतप्रान्तेषु संसक्ताः
सङ्क्रान्ताः दर्भाः कुशाः यस्य तथाभूतं निर्भरान्धः पिवन्ति । मन्दा-
क्रान्तावृक्षं मन्दाक्रान्ताम्बुभिरसमगैर्भीमनीतौ गयुष्ममिति तद्वृक्षपात् ।

(ब) आश्रमोपशस्यचारिणा आश्रमान्तिकचारिणा ।

अतिक्रान्तान्यर्हणीय-(भ)सभाजनानि किल श्रेयसां परि-
पन्थीनि भवन्ति ॥ इति ॥ रथावतरणं नाटयति ॥

सूतः ॥ यथादिशति स्वामी ॥ इति निष्क्रान्तः ॥

राजा ॥ विल्लां नाटयित्वा, सन्नायम् ॥ अहो ! निर्यन्थिरम-
ण्योयतया निरतिशयानि तपोवनवासिनां सुखानि । कुतः,
मनः सम्भोगेभ्यः स्पृहयति न सङ्कल्प-विरतं,
वियोगेषु स्नेहान् विदधति न वा निर्ममतया ।
अहङ्कार-त्यागाग्निज-पर-विभाग व्युपरमे
परां शान्तिं प्राप्ताः किमपि सुखिनः संयम-धनाः ॥ (म)

सविनयं परिक्रम्य, साध्वस(य)मभिनीय, साशङ्कम् ॥ अये ! कथं

(भ) अतिक्रान्तानि उल्लङ्घितानि अर्हणीयानां पूज्यानां सभाजनानि
पजाः । परिपन्थीनि प्रतिकूलानि । निर्यन्थीति नास्ति पन्थिः
बाधा येषां तादृशानि अतएव रमणीयानि, तेषां भावः तत्तया निर-
तिशयानि अत्यधिकानीत्यर्थः ।

(म) मन इति । सङ्कल्पाविरतं वासनारहितं मनः सम्भोगेभ्यः
सकृद्वन्दनवनितादीनामिति शेषः न स्पृहयति न आकाङ्क्षतीत्यर्थः ।
संयमधनः तपोधना सुखः निर्ममतया साधारारहितेन वियोगेषु वि-
च्छेदेषु स्नेहान् स्नेहनिबन्धनान् शोकानिति भावः न वा विदधति
नैव कुर्वन्ति तथा अहङ्कारस्य अभिमानस्य त्यागात् वर्जनात् निजपर-
विभागस्य स्वपरभेदस्य व्युपरमे विशेषेण उपरतौ सति किमपि अनि-
र्वचनीयामिति भावः परां सहर्तीं शान्तिं शमसुखं प्राप्ताः अतएव
सुखिनः सततं सुखमेवानुभवन्ति न तु कदाचित् दुःखमिति भावः ।
शिसारिणीवृत्तम् ।

(य) साध्वसं भयं भीतिभीः साध्वसं भयमित्यमरः । अप्रत्यक्ष-
हराशोकानि अविनयिभिर्दुर्दर्शनीत्यर्थः ।

सापराधस्येव साध्वसमुपजनयन्त्यप्रश्रयदुरालोकान्यदृष्टपूर्-
व्वतया तपोवनानि ; अथवा सर्वाभिभावि किमप्य-
नभिभवनीयं तेजसामुपरि तपोमयं ब्राह्मतेजः ! कुतः,
दे पदे साध्वसमावहन्ति प्रशान्त-रम्याण्यपि मे वनानि ।
वर्षाणि तंजांसि मृदूभवन्ति स्वयोनिमासाद्य यथाग्निरग्निः ॥ २ ॥

॥ इति ससाध्वसं परिक्रामति ॥

नेपथ्ये ॥ परित्ताग्रध अज्जा ! परित्ताग्रध, एदाओ
अणवराधमाणओ अणाधाओ असरणाओ हृदवहं परि-
क्खिबिआमो मन्दभाइणीओ ता परित्ताग्रध अज्जा ! परि-
त्ताग्रध । (१)

राजा ॥ श्रुतिमभिनीय ससम्भ्रमम् ॥ अहह ! इतो नातिदूरं
भयार्त्तानां योषितामिवार्त्तः प्रलापः श्रूयते ॥ माश्रयम् ॥
अये ! तपोवनमिदम्, क्व पुनरत्रेदृशानामविनीतानां
सम्भवः ? भवतु, उपसर्पामि ॥ तथा करोति ॥

(१) परित्तायन्तामार्थाः ! परित्तायन्ताम्, एता व्यनपराध्यन्त्यः
अनाथा अशरणा कुतवहे परिक्षिप्यामहे मन्दभागिन्यः । तत् परित्ता-
यन्तामार्थाः ! तत् परित्तायन्ताम् ।

(२) पदे इति । प्रशान्तानि सौम्यानि अतएव रम्याणि अपि
वनानि पदे पदे प्रतिपादयित्वापरित्यक्त्यः मे मम साध्वसं भयम् आ-
वहन्ति जनयन्ति । अग्नि अग्निः अहं यथा सर्वाणि तंजांसि स्वयोनिं
स्वप्रभवमासाद्य मृदू भवन्ति मादृवं भजन्ते ब्राह्मं तंजोहि सर्वेषां
प्रभय इति भावः । उपजातिवृत्तं सामान्येन विशेषसमर्थनरूपो-

नेपथ्ये ॥ तथैव पठते ॥

राजा ॥ श्रुत्वा सावष्टम्भम् (ल) ॥ अभयमभयम् भयार्त्त-
नाम् ॥ सक्रोधम् । आः !

कोऽयं तपोवन-विरुद्धमनात्मनीनं,

क्रूरो नृशंसमनुतिष्ठति कर्म घोरम् ।

तस्यैष वाण-परिलूनशिरोधरस्य

प्रत्यङ्गमुज्ज्वलशिखे ज्वलने जुहोमि ॥ (व)

इति परिक्रम्य, नेपथ्याभिसुखमवलोक्य सविस्मयम् ॥ अये ! कोऽयं
मध्येऽग्न्युपासीनेन विलपता भयार्त्तेन दिव्यरूपिणा
नारीत्रयेण सह सन्निहित-होमसाधनोऽग्निशालामध्यास्ते ?
नूनं तापसाकल्पधारिणा (श) पाखण्डिनानेन भवितव्यम् ।

ततः प्रविशति होमं नाटयन् विश्वामित्रो, यथानिर्दिष्टास विद्याः ॥

विद्याः ॥ सम्भ्रमं नाटयन्त्यः पृथ्वीकृतं पठन्ति ॥

विश्वामित्रः ॥ साक्षर्यम् ॥ अहो नु खलु भोः !

ऽर्थान्तरन्यासः स चोपमानुप्राणित इति उपभार्यान्तरन्यासयोरङ्गाङ्गि-
भावः सङ्करः ।

(ल) सावष्टम्भं सावेगम् ।

(व) क इति । कः अयं क्रूरः अनात्मनीलम् आत्मनः अहितकरं
तपोपमस्य विरुद्धम् अनुचितं घोरं दारुणं नृशंसं निष्ठुरं कर्म क्रीड-
त्यारूपम् अनुतिष्ठति ? वाणो मे शरेण परिलूना किम्वा शिरोधरा
यस्य तादृशस्य तस्य प्रत्यङ्गं सर्वाङ्गानीत्यर्थः उज्ज्वला शिखा यस्य तथा-
भूते ज्वलने अग्नौ जुहोमि एव विलिपामि खलु । यस्यन्तर्गतकं
वृत्तम् ।

(श) तापसाकल्पधारिणा तापसवेशधरेण ।

वहति हविरुपांशु मन्त्रपूतं
भवति तथापि न दक्षिणाग्निं रग्निः ।
किमिदमुपगताः क्रियाप्रभावात्
न मम वशित्वमिमाः प्रयान्ति विद्याः ॥ (घ)

॥ इति समाधिं नाटयति ॥

विद्याः ॥ पूर्वोक्तं पठन्ति ॥

राजा ॥ सत्वरमुपहृत्य ॥ अभयमभयम् भयार्त्तानाम् ;
तष्ठ रे दुरात्मन् ! पाखण्डाधम ! तिष्ठ ; क एष ते
ऋष-राक्षसस्य मायाप्रपञ्चः ? (स) तथाहि,
वासो वल्कलमक्षसूत्र-वलयौ पाणिर्जटालं शिरः,
कोऽयं वेषपरिग्रहो गुरुतपोदान्तस्य शान्तात्मनः ।
केयं ते शठ ! दुर्सेतेरकरुणा बीभत्स-नारीबध-
कोडा-पातकिनो मतिर्भज फलं स्वस्याधुना कर्मणः ॥ (ङ)

(घ) वहतीति । अग्निः उपांशु एकान्ते मन्त्रपूतं हविः हव्यं
ऋषिभिः शेषः वहति, तथापि दक्षिणाग्निः प्रदक्षिणशिक्षः न भवति
एवैव कार्यसिद्धिस्तत्त्वत्वादिति भावः । क्रियाप्रभावात् अनुष्ठान-
ाहात्म्यात् उपगताः उपगताः अपिरत्नाध्याहार्यः इमा विद्याः तिष्ठ
ति भावः मम वशित्वम् अधीनत्वं न प्रयान्ति किमिदम् ? । पुष्पि-
पाहसम् अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजितु नञौ जरमाच पुष्पि-
पायेति तद्वक्षणात् ।

(स) मायाप्रपञ्चः कापञ्चविक्षारः ।

(ङ) वास इति । रे शठ ! दुरात्मन् ! वल्कलं तद्वत्त्वम् वासः
सनं पाणिः करः अक्षसूत्रवलयौ, जपमालानिरतः, शिरः जटालं
जटावत्, गुरुणा तपसा दान्तस्य जितेन्द्रियस्य शान्तात्मनः प्रशान्ति-

विश्वामित्रः ॥ संरणं नाटयन्, सक्रोधम् ॥

एष प्राप्तेन्धनश्रीः श्रवण-कटुतराक्रोश-सङ्कुट-जन्मा

लोभादन्तःसमाधि-व्यपगम-पवनो ह्रीष्यमानो रु-दीप्तिः ।

लीलामासाद्य सद्यः क्षय-पवन-समुद्भूत-कल्पान्त-वक्त्रे-

स्त्वैलोक्य-प्रास-दृष्ट्यामपनयतु मम क्रोधजो जातवेदाः ॥ (च)

विद्याः ॥ सहर्षम् ॥ प्रियं नः प्रियम् ; विजयतां विजयतां

महाराज हरिश्चन्द्र ! ॥

॥ इति निष्क्रान्ताः ॥

तस्य अयं वेषपरिग्रहः पूर्वोक्तवत्कलाद्याकल्पधारणं कः, दुर्मते दुर्बुद्धेः
ते तव अकरुणा अतिनिष्ठुरा वीभक्षः जुगुप्सितः दृष्टित इत्यर्थः
यः मारीणां बधः तेन या क्रीडा उत्पन्नः तथा पातकिनी पापीयसी
इयं मतिश्च का ? किम् शब्दद्वयं सहदनरं सूक्ष्मत्वयोरिति भावः ।
तस्मात् अधुना सम्पूतं स्वस्य आत्मनः कर्मणः फलं भज प्राप्तुहि ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) एष इति श्रवणस्य श्रोत्रेन्द्रियस्य कटुतरः तीव्रतरः यः
आक्रोश निर्भर्त्सनमिति यावत् तस्य सङ्कुटेन चर्षयेन तत्कलितव्यथयेति
भावः जन्म उत्पत्तिः यस्य तथाभूतः मम क्रोधजः कोपजः एषः जात-
वेदाः अग्निः अन्तःलोभात् अन्तरात्मनः सन्नापात् समाधेः तपोनि-
भाया व्यपगमः व्याघात एव पवनः वायुः तेन उद्दीप्यमाना उरुः
महती दीप्तिः यस्य तादृशः सन् प्राप्ता इत्यनेन दाहकावभूतेन
हरिश्चन्द्रेणेति भावः श्रीः शोभा यस्य तथोक्तः अतएव सद्यः क्षयपद-
नेन कल्पान्तवायुना समुद्भूतः समुत्तेजितः यः कल्पान्तवक्त्रिः तस्य
लीलां विलासमासाद्य प्राप्य त्वैलोक्यप्राप्ते त्विभुवनदहने या दृष्ट्या
तां हरिश्चन्द्रस्य एकस्यैव त्विलोकाधिपत्ययोग्यत्वेन त्वैलोक्यरूपत्वमिति
भावः । अपनयतु नाशयतु । सङ्घरावृत्तम् । अस्मैवांशां त्वयेव
त्विष्टुनिश्चितयुता सङ्घरा कीर्त्तितेयमिति तद्व्यवस्थात् ।

विश्वामित्रः ॥ दृष्ट्वा, मक्रोधम् ॥ अये ! कथमसौ दुरात्मा
रिषन्दोऽस्माकं श्रेयसामन्तरायः संवृत्तः तिष्ठ रे क्षत्रिया-
सद ! तिष्ठ ॥

कामं हरिर्भव विमूढ ! भवाथ चन्द्र-
चन्द्रार्द्धमौलिरथवा हरएव भूयाः ।
विद्या-प्रणाश परिवर्द्धित-घोर-दीप्तिः
क्रोधानलस्य मम नेम्बनतां प्रयासि ? ॥ (क)

अपिच रे मूढ !

कान्ताकेलिमयोऽपि भूतकरुणा-शान्तेऽप्यसौ संयमी
क्रीडा रुढ-समाधि-भङ्ग-विकट भ्रूभङ्ग-भोमाननः ।
दृष्ट्वाऽऽकृष्ट-शरामनं यदकरोत् क्रुद्धः पिनाकी स्मरं,
त्वामप्ययं दृष्ट्वा तदेव कुरुते क्रोधादयं कौशिकः ॥ (ख)

(क) काममिति । रे विमूढ ! मूर्ख ! त्वं कामं मस्यक् हरि-
णः, भव, अथ किं वा चन्द्रो भव, अथवा चन्द्रार्द्धमौलिः चन्द्रगोक्षर-
र एव भूयाः, यः कोऽपि भवेति भावः विद्यानां प्रणाशेन च सनेन
रिवर्द्धिता घोरा दीप्तिः यस्य तथाभूतस्य मम क्रोधानलस्य नेम्बनता
तद्वत् न प्रयासि ? अपि तु अपि न स्वमेव प्रयासीत्यर्थः । वमन-
तलकं वृत्तम् ।

(ख) कान्तेति । असौ संयमी समाधिमान् पिनाकी क्रुद्धः कान्ता-
केलिमयः कान्ताविहारार्थी अपि, भूतेषु प्राणिषु यत् करुणा दया
या शान्तः प्रशान्तचित्तोऽपि आकृष्टशरामनं प्रहर्षमुद्यतमित्यर्थः का-
मं दृष्ट्वा क्रुद्धः अतएव क्रीडया लीलया रुढः प्रकान्तः यः समाधि-
स्य भङ्गेन व्याघातेन विकटः दाहकः यः भ्रूभङ्गः भ्रूकटिः तेन
भीमभीषणम् आननं यस्य तथाभूतः सन् यत् नेत्राग्निना दहनमित्यर्थः

राजा ॥ ॥ ससम्भ्रतमात्मगतम् अये ! कथं स भगवान् कौ-
शिकोऽयं, ताव भगवत्यो विद्याः ? यासां सिद्धयेऽहमप्यस्य
पापोऽन्तरायः संवृत्तः । नूनमसमीक्ष्यकारिणा(ग) मयाऽते-
न्यनेनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनएव पद्मामाक्रान्तः ।

कौशिकः ॥ सक्रोधम् ॥

प्रारब्ध-साधन-विधात-विहृद-मन्योः

शापाय धावति करो मम दक्षिणोऽयम् ।

जातिं स्मरन्नपि चिराय समुज्झितां तां

मथ्येतरस्तु मम चापमुपैति पाणिः ॥ (घ)

इत्युत्तिष्ठति ॥

राजा ॥ समयस्रपस्त्य ॥ भगवन् ! अभिवादये

कौशिकः क्रोधं नाटयति ॥

राजा ॥ पादयोर्निपत्य ॥ भगवन् ! मर्षय मर्षय, स्त्रीज-
नार्त्तप्रलाप-माया-वञ्चितस्याविजानतो मे क्षन्तुमर्हसि !

अकरोत्, अयं कौशिकः कुशिकनन्दनः विश्वामित्रः अद्य क्रुधा दृशा
वस्तुषा त्वामपि तदेव तथैवेत्यर्थः अत्र तच्छब्दोऽव्ययस्तथार्थक इति
बोध्यम् । कुरुते । त्वामपि भस्मीकरोमीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

(ग) अक्षणीक्ष्यकारिणा अविवेकिना । स्फुरन् शिखानां कलापः
समूहः यस्य तथाभूतः ज्वलदुज्ज्वलज्वाल इत्यर्थः ज्वलनः अग्निः ।
आक्रान्तः आहतः ।

(घ) प्रारब्ध इति । प्रारब्धस्य प्रक्रान्तस्य साधनस्य विद्यात्वयवशी-
करणरूपस्य विधातेन विहृदः विज्ञेयेषु वृद्धिं गतः मन्युः क्रोधः यस्य
तथाभूतस्य नम अयं दक्षिणः करः शापाय अभिसम्पातपदानाय
धावति उदुमुङ्क्ते । मथ्येतरस्तु वामस्तु मम पाणिः चिराय समुज्झितां

कौशिकः ॥ दुरात्मन् ! किं नामाविजानतो मे क्षन्तु-
र्हसि ? अरे रे क्षुद्र ! न किल नाम भवतोऽहं विदितः ?
जाति-स्वयं ग्रहण-दुर्ललितैक-विप्रं
दृष्यदसिष्ठ-सुत-कानन-धूमकेतुम् ।

परित्यक्तामपि तां जातिं ज्ञात्वजातिमित्यर्थः स्वरन्वापं धनुः उपैति
प्राप्नोति यच्छीतं प्रक्रमते इत्यर्थः । वसन्ततिनकं वृत्तम् ।

(इ) जातीति । ज्ञात्वा बाह्मणस्वरूपायाः स्वयं ग्रहणेन दुर्ललित-
दुर्विनीतः एकः अद्वितीयः विप्रः तम् । पुरा ज्ञात्ववंशीयोऽपि विश्वा-
मित्तः वशिष्ठविद्वेषजनिततपोबलेन स्वयं बाह्मण्यमप्येति पुराणवाक्ता ।
अप्यतः दर्पमानिनः वशिष्ठस्य सुताः एव काननानि तेषां धूमकेतुः
वर्णिनः तस्य । पुरा किल विश्वामित्रः भृगुयां स्वरन्वाप्तः क्षुत्पिपा-
सार्दितः कटाचिन् वशिष्ठान्नममाससाद । वशिष्ठस्य तं राजपुत्रम् आति-
थ्येन निमन्त्रयन् तस्य सानुचरस्य यथोचितसकाराय स्वां होमधेनु-
मर्दिदेश । सा तु तत्क्षणमेव तस्य राजपुत्रेः सानुचरस्य यथोचितमन्न-
मनादिना आतिथ्यमकरोत् । तदयलोक्य विश्वामित्रः अतीव विस्मितः
तां यच्छीतुं वज्रधनविनिमयेनापि वशिष्ठमयाचत । यदा तु कथमपि
तां दातुं वशिष्ठो नैच्छत् तदा विश्वामित्रः तां वाहुबलेन जहार ।
ह्वयमाणा च सा शबला नाम होमधेनुः किमहम् ऋषिणा राज्ञे दत्ता
ता ऋषेरनुमतिं विना बलादनेन नीये इति संग्रयाना बलात् ऋषि-
उपाजगाम रुदन्ती चाव्रतीत् तात ! अनपराधेन किमर्थमहं भवता
परित्यज्ये इति वशिष्ठोऽयदत् शबले ! नाहं त्वां परित्यजामि, अर्थ-
ं हि राजा मज्जाबलः बलात् मत्तो हरतीति । शबलाव्रतीत् पितरः !
यदि अनुमतिर्भवेत् अहमेव एनं सबलं विनाशयामीति । अथ तेनानु-
मता सा वज्रतराणि बलानि प्रक्षय्य तत् राजसैन्यं सर्वं नाशयामास ।
वशिष्ठश्च स्वयम् आततायिनस्तान् विश्वामित्रसुतान् छद्दारेणैव मर्माव-
हारः । ततो हतसैन्यो विश्वामित्रः परं निर्वेदमापन्नः तदैव राज्यं

सर्गान्तराहरण-भीत-जगत्-कृतान्तं

चण्डाल-याजिनमवैषि न कौशिकं माम् ? ॥ (ङ)

विज्ञाय वशिष्ठं प्रतिचिकीर्षुः हिमवन्तं गत्वा तपश्चकार । तपोवलेन
च प्रीतात् पिनाकिनः विविधमन्त्रजातमासाद्य पुनर्वशिष्ठान्नमं युद्धार्थी
आजगाम । वशिष्ठस्तु ब्रह्मदण्डेन तत्सर्वं विश्वामित्रस्य मन्त्रजातं
भस्मीकुर्वन् पुनस्तं निर्जिगाय । अथ विश्वामित्रः नितरां निर्विघ्नः
धिक् बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलमिति निश्चिन्वन् तपसा ब्रह्मण्य-
नाभाय यतमानः कामेन ब्रह्मर्षित्वमवाप । चकार च पूर्वरोषात् वशिष्ठ-
सुतान् भक्षमात् । इति पौराणिकी गाथा । सर्गान्तरस्य अन्यस्याः
सृष्टेः आहरणात् अनुष्ठानात् भीतस्य जगतः कृतान्तं यमसदृशमि-
त्यर्थः । पुरा किञ्च यदा विश्वामित्रः अतिकठोरेणापि तपसा ब्रह्मण्यं
न लेभे तदा ब्रह्मविद्वेषेण सर्गान्तरप्रणयने कृतनिश्चयः दक्षिणस्यां दिशि
अपरं सप्तर्षिमण्डलं नक्षत्राणि च बहूनि सृष्ट्वा इन्द्रादीनपि अपरान्
सृष्टुमुपचक्रमे । तदवलोक्य भीतैः देवैः सह समागत्य प्रजापतिना
ब्रह्मण्यदानेन सान्त्वितो निवहते इति पुराणम् । चण्डालयाजिन
चण्डालभूतस्य त्रिशङ्कोः सशरीरस्वर्गानयनाय कृतयागम् । पुरा किञ्च
त्रिशङ्कुर्नाम अयोध्याधिपतिः सशरीरस्वर्गप्राप्तिकामनया यियक्षुः कुल-
गुरुं वशिष्ठं स्वाभिप्रायं न्यवेदयत् । वशिष्ठेन तु तदशक्यं त्वेति
प्रत्याख्यातः तत्पुत्रानुपगम्य अभिवाद्य च स्वाभिप्रायं गुरुप्रत्याख्यानञ्च
निवेद्य स्वसङ्कुलमिद्वये तानभ्यर्थयामास । ते च तमब्रुवन् मूढ ! गुरुणा
अशक्यं तत् कार्यं कर्तुमस्माकं कः शक्नुयात्, हृद्योद्यमात् निवर्त्तस्विति ।
ततस्तेन राज्ञा तर्हि अहम् अन्यं कमपि अस्मिन् कर्मणि हृष्ये ;
भवतामेतत् विदितमस्त्विति । ते तु तस्य तेन वचसा रोषपरीताः यत्
तु गुरुं त्वजसि, तत् सद्यः चण्डालतां त्रजेति अशपन् । तत्क्षणञ्च
न राजा राजप्रीवर्जितचण्डालदर्शनो भूत्वा सर्वैः परित्यक्तो विश्वामित्रं
वन्द्योऽपि सुपाजगाम उवाच च भगवन् ! सशरीरः स्वर्गं यियाक्षुः

राजा । भगवन् ! प्रसीद प्रसीद, नैवमवगन्तुमर्हसि ।
 अन्नक्षयादिषु तथाविहितात्मवृत्तिं
 राज-प्रतिग्रह-पराङ्मुख-मानसं त्वाम् ।
 आङ्गीवक-प्रधन-कम्पित जीवलोकं
 कस्तेजसां च तपसां च निधिं न वेत्ति ॥ (च)

यागायाहं प्रार्थयन् वशिष्ठेन तत्पुत्रैश्च प्रत्याख्यातः ईदृशीं दशां गमि-
 तश्च । सोऽहमधुना भवन्तं शरणं गत इति । विश्वामित्रस्तु तदाकर्ण्य
 तं वज्रशः समाश्रित्य तदभिप्रेतयागाय प्रवृत्ते । यदा च यज्ञभागहरणार्थं
 देवाः तस्मिन् चाण्डालयज्ञे नागच्छन् तदा कोपाविष्टो विश्वामित्रः
 क्षुब्धस्तद्व्यथ प्रोवाच त्रिशङ्को ! मदुपार्जितं तपोबलेन त्वं मगरीरः
 स्वर्गं गच्छेति । तथाभिहित एव त्रिशङ्कुः स्वर्गगमनाय आकाशमार्गमा-
 बरोह । तदवलोक्य सुरराट् सर्वैः देवैः सह समागत्तावसीत् दुरा-
 त्मन् गुह्यापहत त्रिशङ्को ! न ते स्वर्गाधिकारः भूमौ पतेति । एव-
 म्ब्रह्मस्तु त्रिशङ्कुः अन्नरीक्षात् पतन् अवाक्षिराः पाङ्क्तिं पाङ्कीति
 विश्वामित्रमाक्रोशत् । तदाकर्ण्य विश्वामित्रेण अत्रैव तिष्ठेत्त्वभिहितः
 सुतरामेव रोदस्योरन्नरात्रे तस्थौ । इति पुराणवार्तात्मानुसम्भेया ।
 कौशिकं कुशिकनम्बुनं विश्वामित्रं मां न क्ववैषि न जानासि ? ।
 वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(च) अन्नक्षयादिष्विति । को जनः अन्नक्षयादिषु दुर्भिक्षसमयादिषु,
 तथा तेन प्रकारेण विहिता सम्पादिता आत्मनः स्वस्य वृत्तिः जीविका
 येन तथोक्तम् एकदा दुर्भिक्षकाले कुधार्त्तौ विश्वामित्रः चाण्डालमष्टहातु
 कौक्कुरं जाघने मांसमाटाय देवेभ्यो निवेद्य भजितवान् । तेन च परि-
 तृप्ताः देवा जलवर्षादिना दुर्भिक्षनाशमकुर्वन्विति पुराणवार्ता
 शुभ्रकर्त्तृत्वात्सुभ्यागात् विश्वामित्रः अजाघनीम् । चाण्डालमष्टहाता
 टाय घर्माघर्माविचक्षण इति मनुज । राक्षः प्रतिग्रहात् दानपक्षणात्
 पराङ्मुखं निवृत्तं मानसं यस्य तथाविधम् अतिक्रुदादस्यायामपि राज-

सर्गान्तराहरण-भीत-जगत्-कृतान्तं

चण्डाल-याजिनमवैषि न कौशिकं माम् ? ॥ (ङ)

विहाय वशिष्ठं प्रतिचिकीर्षुः हिमवन्तं गत्वा तपश्चकार । तपोवतेन
न प्रीतात् पिनाकिनः विविधमन्त्रजातमासाद्य पुनर्वशिष्ठान्नमं युद्धार्थी
आजगाम । वशिष्ठस्तु ब्रह्मदण्डेन तत्सर्वं विश्वामित्रस्य मन्त्रजात
भस्मै कर्षन् पुनस्त निर्जिगाय । अथ विश्वामित्रः नितरां निर्जिह्व-
धिक् बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलमिति निश्चिन्वन् तपसा ब्रह्मदण्ड-
नाभाय यतमानः कामेन ब्रह्मर्षित्वमवाप । चकार च पूर्वरोषात् वशिष्ठ-
मृतान् भक्षमात् । इति पौराणिकी गाथा । सर्गान्तरस्य अन्यस्याः
सृष्टेः आहरणात् अनुष्ठानात् भीतस्य जगतः कृतान्तं यमसदृशमि-
त्यर्थः । पुरा किञ्च यदा विश्वामित्रः अतिकटोरेणापि तपसा ब्रह्मदण्डं
न तेमे तदा ब्रह्मविद्वेषेण सर्गान्तरप्रणयने कृतनिश्चयः दक्षिणस्यां दिशि
अपरं सप्प्रर्षिमण्डलं नक्षत्राणि च बहूनि सृष्ट्वा इन्द्रादीनपि अपगन्तुं
अष्टमुपचक्रमे । तदयल्लोक्य भीतैः देवैः सञ्च समागत्य प्रजापतिना
ब्रह्मदण्डानेन सान्त्वितो निवृत्ते इति पुराणम् । चण्डालयाजिन
चण्डालभूतस्य विशङ्कोः सशरीरस्वर्गानयनाय कृतयागम् । पुरा किञ्च
विशङ्कुर्नाम अयोध्याधिपतिः सशरीरस्वर्गप्राप्तिकामनया यियक्षुः कुल-
दुरु वशिष्ठं स्वाभिप्रायं न्यवेदयत् । वशिष्ठेन तु तदशक्यं तत्रेति
प्रत्याख्यातः तत्पुत्रानुपगम्य अभिवाद्य च स्वाभिप्रायं गुरुप्रत्याख्यानञ्च
निवेद्य स्वमङ्गल्यसिद्धये नानभ्यर्थयामास । ते च तमश्रु वन् मूढ ! गुरुणा
अशक्यं तत् कार्यं कर्तुमस्माकं कः शक्नुयात्, हयोद्यमात् निवर्त्तस्वेति ।
ततस्तेन राज्ञा तर्हि अहम् अन्यं कसपि अस्मिन् कर्माणि वृणो ;
भवतामेतत् विदितमस्त्विति । ते तु तस्य तेन वचसा रोषपरीताः यत्
तत् गुरुं त्वजसि, तत् सद्यः चण्डालतां व्रजेति अशपन् । तत्क्षणञ्च
स राजा राज्ञीर्वर्जितश्चण्डालदर्शनो भूत्वा सर्वैः परित्यक्तो विश्वामित्र
व । उद्वेष्टिषुमुपाजगाम उवाच च भगवन् ! सशरीरः स्वर्गं यियाक्षु-

राजा । भगवन् ! प्रसीद प्रसीद नैवमवगन्तुमर्हसि ।
 अन्नजयादिषु तथाविहितात्मवृत्तिं
 राज-प्रतिग्रह-पराङ्मुख-मानसं त्वाम् ।
 आङ्गीक-प्रधन-कम्पित जीवलोकां
 कस्तेजसां च तपसां च निधिं न वेत्ति ॥ (च)

यागायाहं प्रार्थयन् वशिष्ठेन तत्पत्न्यैश्च प्रत्याख्यातः ईदृशीं दृशां गमि-
 तश्च । सोऽहमधुना भवन्तं शरणं गत इति । विश्वामित्रस्तु तदाकर्ण्य
 तं वज्रुणः समानस्य तदभिप्रेतयागाय प्रवहते । यदा च यज्ञभागह्वरणात्
 देवाः तस्मिन् चाण्डालयज्ञे नागच्छन् तदा कोपाविष्टो विश्वामित्रः
 अस्मद्विष्य प्रोवाच त्रिशङ्को ! मदुपार्जितं तपोवलेन त्वं मगरीरः
 स्वर्गं गच्छेति । तथाभिहित एव त्रिशङ्कुः स्वर्गगमनाय आकाशमार्गमा-
 बरोह । तदवलोक्य सुरराट् सर्वैः देवैः सह समागत्यावर्षीत् दुरा-
 त्मन् गुह्यपापहत त्रिशङ्को ! न ते स्वर्गाधिकारः भूमौ पतेति । एव-
 मकृत्स्नु त्रिशङ्कुः अन्तरीक्षात् प्रतन् अवाक्शिवाः पाहि पाहीति
 विश्वामित्रमुपाकोशत् । तदाकर्ण्य विश्वामित्रेण अत्रैव तिष्ठेत्सभिहितः
 सुतरामेव रोदस्योरन्तराले तस्यौ । इति पुराणवार्तात्मानुसंधेया ।
 कौशिकं कशिकनन्दनं विश्वामित्रं मां न अत्रैषि न जानामि ? ।
 वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(च) अन्नजयादिष्विति । को जमः अन्नजयादिषु दुर्भिक्षममवादिषु,
 तथा तेन प्रकारेण विहिता सम्पादिता आत्मनः स्वस्य वृत्तिः जीविका
 येन तथोक्तम् एकदा दुर्भिक्षकाले क्षुधार्त्तो विश्वामित्रः चाण्डालवृत्त्यात्
 कौकुरं जाघनं मांसमादाय देवेभ्यो निवेद्य भक्षितवान् । तेन च परि-
 तृप्ताः देवाः जनवर्षणादिना दुर्भिक्षनाशमकुर्यदिति पुराणवार्ता
 क्षुधार्त्तश्चाकुलभ्यागात् विश्वामित्रः स्वजाघनीम् । चाण्डालवृत्त्यात्
 दाय धर्माधर्मविवक्षया इति मनुश्च । राज्ञः प्रतिग्रहात् दानवह्वरणात्
 पराङ्मुखं निवृत्तं मानसं यस्य तथाविधम् अतिकष्टादस्यायामपि राज-

किन्तु भीरुजनार्त्तप्रलापमुपश्रुत्य इदमुपक्रान्तम्, (क)
स्वधर्माक्षिप्त-चेतसस्त्वामविजानतो मे चन्तुमर्हसौति वि-
ज्ञापयामि ।

कौशिकः ॥ दुरात्मन् ! कथय कथय, कस्य ते धर्म इति ।

राजा ॥ भगवन् !

दातव्यं, रक्षितव्यं च, योद्धव्यं क्षत्रियैरिति ।

गीतः पुराणैर्मुनिभिरेष धर्मः सनातनः ॥ (ज)

कौशिकः । किं नाम ? दातव्यमित्यादि पठति ॥

राजा ॥ अथकिम् ।

कौशिकः ॥ यद्येवं, कथय, कस्मै दातव्यं, कस्य रक्ष-
णीयः, केन सह योद्धव्यम् ?

राजा ॥ भगवन् ! श्रूयताम् ।

कौशिकः ॥ कथ्यताम् ।

राजा ॥

प्रातिपदवर्जितमित्यर्थः राजप्रतिपदस्य निषिद्धत्वात् तदुक्तं न राज्ञः
प्रतिगृह्णीयात् क्षुधया पीडितोऽपि सन्निति । आङ्गीवरप्रधानेन तदास्त्व
युद्धविशेषेण कम्पितः जीवलोकः येन तादृशम् एतत् प्रमाणं पुराणा-
दिषु स्मृत्यम् । तेजसां तपसाञ्च निधिं त्वां न वेत्ति न जानाति ?
सर्व एव जानातीत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(क) उपक्रान्तम् आरब्धं भवन्तं प्रति निर्भर्त्सनरूपमित्यर्थः । सध-
र्मेति स्वस्य धर्मः स्वधर्मः कास्त्रोधर्मः इत्यर्थः तेन आक्षिप्तम् आरुष्टं
वेतो यस्य तादृशस्य स्वधर्ममनुपालयत इत्यर्थः ।

(ज) दातव्यमिति । क्षत्रियैः दातव्यं रक्षितव्यं योद्धव्यञ्च
इत्येषः सनातनो धर्मः क्षत्रियाणामिति शेषः पुराणैः मुनिभिः गीतः
कीर्तितः ।

गुणवद्भ्यो द्विजातिभ्यो देयं, रक्ष्या भयादिताः ।

अरातिभिश्च योद्धव्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ (भ)

कौशिकः ॥ महात्मन् ! यद्येवं मन्यसे, तदा दीयताम-
स्मभ्यं विद्यातपोऽनुरूपं किञ्चित् ।

राजा ॥ सहर्षम् ॥ नन्वनुगृहीतस्तर्हि भगवता वैव-
स्वती (ज) वंशः, तत् प्रसीद भगवन् ! प्रसीद ।

नार्हन्ति सर्वभुवनान्यपि दाक्षिणायै,

सर्वस्व-दान-विनिवेदन-कुण्ड-शक्तिः ।

पूर्णां धनैः कुशिकनन्दन ! तुभ्यमद्य

कृत्स्नामिमां वसुमतीं विनिवेदयामि ॥ (ट)

कौशिकः । आश्चर्यमात्मगतम् ॥ भवत्वेवं तावत् ॥ प्रका-
शम् ॥

(भ) गुणवद्भ्य इति । गुणवद्भ्यः विद्वद्भ्यः, द्विजातिभ्य देयं
दातव्यं भयादिताः विषया इत्यर्थः रक्ष्याः रक्षितव्याः अरातिभिः
शत्रुभिः योद्धव्यञ्च इति मे मम मतिः निश्चिता ।

(ज) वैवस्वतः सौरः ।

(ट) नेति । हे कुशिकनन्दन ! सर्वाणि अपि भुवनानि तव दाक्षि-
णायै तपो विद्योचितपुरस्काराय इति यावत् न अर्हन्ति न पर्या-
प्तुवन्ति तव यादृशस्तपोविद्यादिगुणवत्त्वातिशयः । त्रिलोकदानेऽपि तस्य
न समुचितसत्कारः स्यादिति भावः । तस्मात् कदा सर्वस्वदानस्य निवे-
दनेन कुण्डा सङ्कुचिता शक्त्यस्य तथाभूतः अहं सर्वस्वातिरिक्तधनदाने
न मम शक्तिरस्तीति भावः । धनैः पूर्णां कृत्स्नां समग्रामिमां वसुमतीं
तुभ्यं विनिवेदयामि अप्ययामि । वसन्ततिलकं दत्तम् ।

राजन् ! स्वस्ति, किन्तु नादक्षिणं (ठ) दानमामनन्ति,
तदर्हसि दक्षिणां दातुमिदानीम् ।

राजा ॥ सव्रीड्भात्मगतम् ॥ किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ॥ (ड)
विरं विचिन्त्य, सहर्षम् ॥ भवत्वयं तावत् । प्रकाशम् । भगवन् !

समुपाहृत्य दास्यामि हेन्नां लक्षञ्च दक्षिणाम् ।

अद्यप्रभृति मे मासमवधिं चन्तुमर्हसि ॥ (ढ)

कौशिकः ॥ अनुमतोऽयमवधिः, (ण) किन्तु परिहृत्य
वसुमतीमन्यतः समुपाहृत्य दातव्यम् ।

राजा ॥ साशङ्कभात्मगतम् ॥ कथमत्र प्रतिविधेयम् ॥
विचिन्त्य, सहर्षम् ॥ हन्त ! लब्धं प्रतिविधानं, (त) यतोऽस्ति
किल भगवतः शिवस्य परिग्रहः परं क्षेत्रम् ।

वाराणसीति वसुधातल-भोग-भिन्नां

यामन्तरीक्षनगरीं मुनयो वदन्ति ।

(ठ) नादक्षिणमिति । अदक्षिणं दक्षिणारहितम् आमनन्ति
कथयन्ति बुधा इति शेषः ।

(ड) प्रतिपत्तव्यं कर्तव्यम् ।

(ढ) समुपाहृत्येति । हेन्नां सुवर्णानां लक्षं समुपाहृत्य संगृह्य
दक्षिणां दास्यामि, किन्तु अद्य प्रभृति मासम् अवधिं यावत् मे मम
चन्तुम् अर्हसि ।

(ण) अनुमत इति । अवधिः समयः मासरूप इत्यर्थः अनुमतः
स्वीकृतः । अन्यतः वसुमतीव्यतिरिक्तात् स्थानादित्यर्थः ।

(त) प्रतिविधानं प्रतीकारः । परिग्रहः आश्रयः परं क्षेत्रं
वाराणसीत्यर्थः ।

(थ) वाराणसीति । मुनयः वाराणसीति स्थातमित्यर्थः वसु-

अद्वेयमागमदृशो विदुरन्तरालं

बालायभाग-परिपाटि सहस्र-सूक्ष्मम् ॥ (घ)

तत आहृत्य दास्ये ॥ प्रकाशम् ॥ भगवन् ! यदादिशसि ॥

आभरणान्यवतार्य ॥ भगवन् !

एताः त्रियो भगवती वसुधा तथेवम्

अस्त्राण्यनूनि नृपलाञ्छनमेष भौलिः ।

तदृशनादनुगृहाण मयोपनीतम्

एतत्पुनः कुशिकनन्दन ! पादयोस्ते ॥ (द)

इति पादयोर्निपत्योत्थाय ॥ सहस्रमात्मगतम् ॥ दिष्ट्या फलित
मिदानीमायास-भूयिष्ठेनापि(ध)मे राज्यभारेण ॥ सानन्दम् ॥

भाषाः पृथिव्यास्तले पाताले यो भोगः वासुकिफणभागः भोगः सुखे-
स्त्रादिभूतावहेष फणकाययोरित्यभरः । तथात् भिक्षां पृथक् स्थिता-
मित्यर्थः पृथिवी हि वासुकिशिरसि स्थिता अस्यास्तु तद्विषयत्वात्
वासुकिफणसंयोगराहित्यमिति भावः याम् अन्तरीक्षनगरीम् आकाश-
पुरीं वा सुरपुरीम् आसनन्ति । आगमदृशः शास्त्रदर्शिनः बालस्य केशस्य
यः अयं भागः तस्य या परिपाटी अवयवः तस्याः सहस्रं सहस्रभागैक-
भागः तद्वत् सूक्ष्मं अद्वेयं विद्वांसमात्रवेद्यमित्यर्थः अन्तरालं व्यवधानं
भूवाराण्यस्योरिति शेषः विदुः जानन्ति । यस्य तत्तत्कं वृत्तम् ।

(द) एता इति । हे कुशिकनन्दन ! एताः त्रियः सम्पदाः, तथा
इयं वसुधा पृथ्वी, अमूनि अस्त्राणि एष नृपलाञ्छनं राजविज्रभूत
इत्यर्थः भौलिः किरीटः भौलिः किरीट धम्मिक्कावित्यभरः एतत् सर्वं
पुनः मया ते तव पादयोः चरणयोः उपनीतं समर्पितं तत् तस्मात्
दर्शनात् अवलोकनात् अनुगृहाण । यस्य तत्तत्कं वृत्तम् ।

(घ) आयासभूयिष्ठेन परिश्रमवज्जलेन । सफलं जातः राज्यभार
इति भावः ।

मया मुनेरयं मन्युर्यो वज्र इति शङ्कितः ।

स एष कुसुमापीडः पतितो मम मूर्ध्नि ॥ (न)

भगवति वसुन्धरे ! तदियमापृष्टासि (प) ।

वैवस्वतैर्नृपतिभिः किल लोकधात्रि !

त्वं देवि ! वीरयशसा सह रक्षितासि ।

त्यक्ता मया यदसि दुर्लभ-पात्र-लोभा-

देकं क्षमस्व मम दुनयमेनमेव ॥ (फ)

तद्यावद्योध्यां गत्वा, भगवतः प्रतिश्रुतं सम्पाद्य, दक्षिणी-
पार्जनाय वाराणसीमेव गच्छामि ॥ प्रकाशम् ॥ भगवन् !
इतोऽयोध्यां गत्वा कृतकृत्यं निर्वर्त्य दक्षिणीपार्जनाय मम
आज्ञापयितुमर्हसि ।

कौशिकः ॥ मासर्थमात्मगतम् ॥ अहो दुरात्मनः स्थैर्यं
महानुभावता च ! दुरात्मन् ! अचिराद्दृष्ट्यामि ते शौण्डी-
र्यम् (ब) ।

(न) मयेति । मया मुनेः यः अयं मन्युः क्रोधः वज्रः कुलिश-
मिति शङ्कितः तर्कितः, स एष मन्युः कुसुमापीडः पुष्पमाल्यं सन् मम
मूर्ध्नि शिरसि पतितः ।

(प) अपृष्टा सम्भाविता ।

(फ) वैवस्वतैरिति । हे लोकधात्रि ! देवि ! वैवस्वतैः सूर्य-
वंशीयैः नृपतिभिः त्वं वीरयशसा सह रक्षिता पालिता अस्मि किलेति
प्रसिद्धौ । मया पुनः दुर्लभपात्रलोभात् अतिदुष्प्राप्यसत्पात्रप्राप्तिलो-
भात् यत् परित्यक्तासि, तदेकमेव एनं मम दुनयं दुराचारं क्षमस्व ।
वसन्तिलकं वृत्तम् ।

(ब) शौण्डीर्यं दानवीरत्वम् ।

तथाहि ॥

पश्यामि यावच्चलितं न सत्याद्राज्यादिव स्वादचिराद्भवन्तम् ।
वददुर्नयोद्दीपितं तीव्र-तेजास्तावन्न मे शान्तिमुपैति मन्युः ॥ (भ)

॥ प्रकाशम् ॥ राजन् ! एवमस्तु को दोषः ।

॥ इति निष्कान्तौ ॥

॥ इति आर्य्य-क्षेमीश्वर-कृते चण्डकौशिक-नाटके

द्वितीयोऽङ्कः ॥

तृतीयाङ्कः ।

॥ ततः प्रविशति भीमत्सवंशः पापपुरुषः ॥

पापपुरुषः ॥ विकटं परिक्रम्योच्चैर्विहस्य ॥

मुहमेत-मुहुल मुहुले सोऽग्न विओऽग्न आहि वाहि कटुमज्जे ।
बहु-णलक-दुःख-दालुण पलिणामे दुक्कले क्वु हगे ॥ (१) (क)

(१) मुखमात्रं मधुरमधुरः शोकवियोगादि व्याधि-कटुक-सध्यः ।

बहु-नरक-दुःख-दारुण परिणामो दुष्करः खल्वहम् ॥

(भ) पश्यामीति । तत्र दुर्नयेन दुराचारेण मम विद्या-शीकरण-
व्याघातरूपेण इति भावः उद्दीपितं तीव्रम् उग्रं तेजो यस्य तादृशः
अहं स्वात् राज्यादिव अचिरात् शीघ्रं सत्यात् चलितं भ्रष्टं भयन्नं यावत्
न पश्यामि, मे मम मन्युः क्रोधः तावत् शान्तिं न उपैति न प्राप्नोति ।
इन्द्रवज्राहतम् ।

(क) मुखेति । अहं खलु मुखमात्रे प्रारब्धकाले मधुरमधुरः

पुरतोऽवलोक्य, समयमपहृत्य ॥ हा मादौए(ख) उच्छादि-
 देह्नि वावादिदेह्नि इमाए दुग्गेज्ज णामधेआए दुट्ठ-णहलीए ।
 चिट्ठदु दाव इध पवेसे । पेच्छिदुं पि ण पालेमि एदं । ता
 किंणु खु एत्थ कलईस्सं ॥ सम्मधार्य्यं ॥ भोदु इदो एअन्ते
 भविअ चिट्ठिस्सं, जेण पविसन्तेहिं जणेहिं जम्मंतल-संचिदे
 पडिच्चत्ते ताणं पुणोवि णिक्कमंताणं पच्छा अणुलगिस्सं ।

हा मादौके ! उत्थादितोऽस्मि व्यापादितोऽस्मि अनया दुर्पाद्य-
 नामधेयया दग्धनगर्या । तिष्ठतु तावदिह प्रवेशः, प्रेक्षितुमपि न पार-
 यास्येताम् । तत् किं तु खलु अत्र करिष्ये । भवतु इत एकान्ते भूत्वा
 स्यास्यामि, येन प्रविशद्भिर्जनैः जन्मान्तरसञ्चिते परित्यक्ते तेषां पुनरपि
 निर्गच्छतां पश्चादनुलगिष्यामि ।

अतिननोहर इत्यर्थः शोकेन बन्धुविनाशजनितेन दुःखेन वियोगेन प्रिय-
 विच्छेदेन व्याधिना मनोव्यथया पुंस्याधिर्मानसी व्यथेत्यमरः व्याधिना
 रोगेण च कटुकं दारुणं मध्यं यस्य तथाभूतः तथा बन्धुना नरकदुःखेन
 दारुणः भीषणः परिणामश्चरमावस्था यस्य तथाविधः अतएव दुष्करः
 केवलं लोकानां दुःखदायकः ।

(ख) मादौके मातरिति जननीसम्बोधनम् । उत्थादितः उच्छिन्नः,
 व्यापादितः विनाशितः । दुर्पाद्यं दुःखेन ग्रहणीयं नामधेयं यस्या-
 स्तादृश्या अस्मृष्टपापत्वादिति भावः । एतां नगरीं वाराणसीमिति
 शेषः । प्रविशद्भिः वाराणसीमिति शेषः । जन्मान्तरसञ्चिते मयीति
 शेषः परित्यक्ते अपिरत्राध्याहार्यः पुनरपि निर्गच्छतां निर्गच्छतां तेषां
 काश्या इति शेषः अनुलगिष्यामि अनुपवेक्ष्यामि, काश्यां पापस्य दुष्प-
 वेद्यत्वात् तत्र प्रविशतां पापानि वृद्धिस्तिष्ठति पुनर्निर्गच्छतां तेषां
 कर्मवशात् तानि पापानि पुनः शरीरं प्रविशन्तीति भावः ।

॥ नेपथ्ये ॥

श्रीः पादाङ्गमुद्रा शिरसि भगवतस्तस्य तादृक् प्रसादः,
तप्रीतिर्भवान्याः श्रुतमतनु तथा नैष्ठिकं तत् तपो मे ।
शरवस्थि-ग्रन्थि सारं तदपि वपुरिदं जर्जरं त्वङ् निबद्धं
तत्त्वं दुर्विलङ्घ्यं भवति परिणतिः कर्मणाम् प्राकृतानाम्॥(ग)

पुरुषः ॥ सावदम् ॥ आः ! अथिज्जेव एदं, जइ एदाए
दुइ णअलीए मे लाआ दुलाआले हलिच्चंटे ण होदि ॥
मविस्सयम् ॥ के एमे मंतेदि ॥ नेपथ्याभिसुखमवलोक्य ॥ कहं भअ-
वदो विसम-लोअणस्स आसण पडिचालके भअवं भिङ्गी
इदोएव्व आअच्छदि, ता तुलिअं अबक्कमामि ॥ इति
निष्कान्तः ॥ (२)

(२) आः कस्येवैतत्, यदि एतस्या दग्धमग्न्याः स राजा दुराचारो
हरिश्चन्द्रो न भवति । क एष मन्त्रयते ? कथं भगवतो विघ्नमकोचन-
स्यासन्न परिचारको भगवान् भङ्गी इत एवागच्छति, तत् त्वरितमप-
क्रमामि ।

(ग) शम्भोरिति । मम शिरसि भगवतः शम्भोः पादाङ्गमुद्रा
पादपद्मचिह्नं, तथा तस्य भगवतः तादृक् प्रसादः प्रसन्नता मयीति शेषः
भवान्या देव्याः पुत्रप्रीतिः पुत्रवत्तुल्यं मयीति शेषः भवामी पुत्रवत् मा-
मिच्छतीत्यर्थः । मे मम श्रुतं शास्त्रज्ञानम् श्रुतनु बहुतरं तथा तत् नैष्ठिकं
परमं तपः कठोरव्रतं आसीत् येन परमसौख्यं स्यादिति शेषः तदपि
तथापि इदं वपुः शरीरं जर्जरं जीर्णतमं त्वङ्निबद्धं चष्मावनद्धं स्नाययः
शिराः कस्थीनि कङ्कालानि ग्रन्थयः मन्थिष्यान्नि एव साराः स्थिरां-
शाः यस्य तादृशं सारो बन्धे स्थिरांगे वैश्वरः । प्राकृतानां प्रकृति-

॥ ततः प्रविशति ऋक्विरिष्टिः ॥

ऋक् ॥ शम्भोरित्यादि पठति ॥ विचिन्त ॥ कथमन्यथा
राजर्षेर्हरिश्चन्द्रस्यापि दशाविपर्ययमद्य देवो देव्यै निवे-
दितवान् ॥

यस्याद्भुतं कथयतश्चरितं भवस्य

रोमाञ्च भिन्न-कण-भस्म-वनाङ्गयष्टेः ।

व्यावलिता-भ्रु नयनत्रयमाविरासीद्-

वेक्षच्छगाङ्ग-शकलश्चपलश्च मौलिः ॥ (घ)

अद्यासाविह प्रवेक्ष्यतीति समं देव्या देवो मृगाङ्ग-मौलि-
रपि पर्युत्सुक एव । तद्यावदहमपि भगवतः पूजां निर्वर्त्य
सज्जीभवामि ।

नियमानां प्राक्तनानामित्यर्थः कर्माणां परिणतिः परिणामः दुर्विलब्ध्या
लङ्घयितुमशक्या भवतीति यत् तत् सत्यं नहि कोऽपि प्राक्तनं कर्मातिक्र-
मितुं शक्नोतीति भावः । सगंधराष्ट्रतम् । सामान्येन विशेषसमर्थन-
रूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे । सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन
वा यति । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येणेतरे-
णार्थान्तरन्यासोऽष्टधा तत इति ।

(घ) यस्येति । यस्य हरिश्चन्द्रस्य अद्भुतम् अलौकिकं चरितं कथ-
यतः अतएव रोमाञ्चेन पुलकेन भिक्षाः विस्मृताः कणा विन्दवः यस्य
तादृशं यत् भस्म तेन वना पूर्णा अङ्गयष्टिः शरीरदण्डः यस्य तथाभूतस्य
भवस्य हरस्य नयनत्रयं व्यावलिता विशेषेण व्यावलिता चलिता
भ्रूयस्य तथाभूतं तथा मौलिः शिरः चपलः अतएव वेक्षत् चक्षत् शगा-
ङ्गशकलं चन्द्रखण्डः यत् तथाभूतः आविरासीत् अजायत । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

॥ इति निष्क्रान्तः ॥ प्रवेशकः ॥ (ङ)

ततः प्रविशति सविन्तो राजा ॥

राजा ॥

दत्त्वैतां द्विजसत्तमाय वसुधां प्रीत्या प्रसन्नं मनः,
स्मृत्वा ताम्यति दक्षिणां विधिवशाद्गुर्वीमनिर्यातिताम् ।
कत्तेयो न धनागमोऽस्य विषये स्थानं भवानौपते-
राहुर्यस्य वसुन्धरेति तदहं वाराणसीं प्रस्थितः ॥ (च)

चिन्तां नाटयित्वा दीर्घं निःश्वस्य ॥ कष्टं भोः ! कष्टम् !

दाराः सूनुयं शरीरकमिदं त्यागावशिष्टं त्वयं,

(ङ) प्रवेशकः दत्तवर्ति अनाथकथाश्रान्तां सत्तेमण्य नीवपात्रस्य प्राकृतभाग्याः प्रयोजितः कथाविभागः तदुक्तं दर्पणे प्रवेशकोऽनुदा-
त्तोक्तं नीवपात्रप्रयोजितः । अङ्कद्वयान्तर्विच्छेदः शेषं विष्कम्भके
यजति ।

(च) दत्त्वैति । मनः विल्लं समंति शेषः प्रीत्या द्विजसत्तमाय
विश्वामित्राय एतां वसुधां पृथ्वीं दत्त्वा प्रसन्नं प्रसादं नतं किन्तु
विधिवशात् दुर्देववशात् अनिर्यातिताम् अपरिशोधितां गुर्वीं मङ्गती
सुवर्णनक्षत्रपामिति भावः दक्षिणां स्मृत्वा ताम्यति कथमेतां निर्या-
तयासीति ग्लानिमुपैतीत्यर्थः । अस्य विश्वामित्रस्य विषये राज्ये धना-
गमः धनोपाज्जनं न कर्त्तव्यः तत् प्रतिषिद्धत्वादिति भावः तस्मात्
भवानीपतेः यत् स्थानं वसुन्धरेति न आहुः बुधा इति शेषः अहं तत्
स्थानं वाराणसीं प्रस्थितः चक्षिणः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(क) दारा इति । दाराः पत्नी अयं सुतः पुत्रः इदञ्च शरीर-
कम् एतत् त्वयं त्यागावशिष्टम् अन्यत् सर्वं त्वत्तं देवसमेतत्त्वयम् अ-
पिच्छते इत्यर्थः । अयं अवधिः समयः मासरूपः सम्प्राप्तः । मत्तं
प्रतिज्ञातम् अपरिहास्यं परित्यागानर्हम् अवश्यपातनीयमित्यर्थः ।

सम्प्राप्ताऽवधिरद्य सत्यमपरित्याज्यं मुनिः कोपनः ।

ब्रह्मसोपहतं च जीवितमिदं न त्यक्तुमप्युत्सहे,

किं कर्त्तव्य-विचार-मूढ-मनसः सर्वत्र शून्या दिशः॥(क)

॥ स्वपतोऽवलोक्य सहर्षम् ॥ कथमियं वाराणसी ? भग-

वति वाराणसि ! नमस्ते ॥ विचिन्त्य साक्षर्यम् ॥

यदाच्छन्ति क्षपित-तमसो ब्रह्मचर्यैस्तपोभिः

प्रव्रज्याभि श्रुतशमद्मा नाशकैर्ब्रह्मनिष्ठाः ।

तद्देहान्ते कथयति हरस्तारकं ज्ञानमस्मिन्

प्राणत्यागाद्भवति न पुनर्जन्मने येन जन्तुः ॥ (ज)

अपिच

मुनिः विश्वावित्त्वस्य कोपनः प्रचण्डः नासौ केनापि प्रसादयितुं शक्यते
इति भावः ब्रह्मस्तेन ब्रह्मस्वस्य प्रतिश्रुतस्य अदानेन उपहतम् इदं
जीवितञ्च परित्यक्तुं नापि नैव उत्सहे शक्नोमि तस्मात् किं कर्त्तव्य-
विचारे किमतः परं कर्त्तव्यमिति विवेके मूढम् अशक्तम् मनः यस्य
तादृशस्य सम सर्वत्र दिशः शून्याः, कां दिशं गन्तव्यमिति न निश्चिनो-
मीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) वदति । ब्रह्मचर्यैः यथाविधि वेदाध्ययनादिकर्मभिः कृ-
तानां ज्ञानानां शमानां दमानाञ्च गुणानाम् अनाशकैः अविरोधिभि-
रित्यर्थः तपोभिः व्रतैश्च चान्द्रायणादिभिः क्षपितं नाशितं तमो मोह-
रूपज्ञानं यैः तथाभूताः ब्रह्मनिष्ठा ब्रह्मपरावस्था योगिन इत्यर्थः प्रव-
ज्याभिः सन्यासैः यत् वाच्छन्ति अभिलषन्ति, अस्मिन् वाराणसीक्षेत्रे
हरः शम्भुः देहान्ते मरत्तसमये तत् तारयतीति तारकं ज्ञानं ब्रह्म-
ज्ञानमित्यर्थः कथयति प्राणित्य इति शेषः येन तारकज्ञानेन प्राण-
त्यागात् जन्तुः जीवः पुनर्जन्मने पुनरावृत्तये पुनः संसारागमनाव-
इत्यर्थः न भवति पुनः संसारं नागच्छतीत्यर्थः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

विमुच्यन्ते जन्तोरिह निविडं संसारं निगडाः

शिरस्तद्वैरिञ्चं न्यपतद्दिह हस्तात् पशुपतेः ।

विमुक्तस्तत्पापादभवद्विमुक्तः स भगवान्

न मुक्तं तेनेतत् सह दयितया क्षेत्रमसमम् ॥ (भ)

(भ) विमुच्यन्ते इति । इह वाराणस्यां जन्तोः देहिनः निविडाः
दृढाः संसारनिगडाः भवबन्धनानीत्यर्थः विमुच्यन्ते । इह तं वैरिञ्चं
ब्राह्मं शिरः पशुपतेः हस्तात् न्यपतत् अच्योतत् । स भगवान् पशु-
पतिः तत्पापात् ब्रह्महत्यारूपात् अपिमुक्तः अत्यक्तोऽपि विमुक्तः तत्-
पापविरहित इत्यर्थः अभवत् । तेन क्षेत्रेण तेन क्षेत्रेण दयितया
पत्न्या पार्वत्या सह एतत् असमम् अतुल्यं क्षेत्रं काशीधाम न मुक्तं
न कदाचित् त्यज्यते इति यावत् । पुरा क्विन् ब्रह्मा विष्णुश्च परमेश्वरः
अहमेव जगतां सृष्टिस्थितिसंहारप्रवर्तकः न मत्तो मद्भान् विद्यते
इति विवदमानौ त्रयीसुपागतौ संशयनिरासाय । ताव विचार्याभिदधे
महेश्वर एव सर्वप्रामहिनीयेश्वरः श्रेष्ठ इति । अथाहङ्कारपरीतेन
वेधसोक्तं प्रेतभूमौ निरन्तरं वसन् भूतसङ्घपरः शम्भुः कथं सर्वेश्वरो
भवतीति । एवमुक्ते सहसा तत्र भगवान् उभापतिः प्रादुरासीत् ।
विधाता च तमवलोक्य प्रोवाच भूतपते ! त्वं ये वसाटदेशात् प्रादु-
र्भूतः, तदानीं रोदनाच्च रुद्र इति मया कृतनामधेयोऽसि, तत् त्वम-
धुना मामेव शरणं प्रजेति कथासौ भगवान् शङ्करः कोपात् काशभै-
रवं सृष्ट्वा तस्य शिरश्छेदाय व्यादिदेश । काशभैरवश्च शम्भुगमनात्
तत्क्षणेनैव पितामहस्य एतं शिरश्छेदे । ब्रह्महत्या च सर्वशतमा-
चक्राम । काशभैरवश्च तदुद्ब्रह्महत्यापरिहाराय शिरः कपालध्वजवान्
भिन्नाशी हस्ते तत् ब्राह्मं शिरः समादाय त्रिलोकीं परिभ्रमन् न
कदापि शान्तिं लेभे । ततश्च यदानीं परमधाम त्रिशूलं ब्रह्महत्या-
पापनाशिनीं वाराणसीं प्राविशत् तदानीं ब्रह्महत्या तत्र प्रवेगाक्षमतया
न परितत्त्वजे शिरश्च तत् वैरिञ्चं हस्तस्थितं तस्य हस्तात् न्यपतत् ।
इति पौराणिकी मायात्मनुसन्धेया । शिखण्डीवृत्तम् ।

तत्किं नोपायेन सुनेरावृण्यमुपगच्छामि । सचिन्तम् ॥

किं जित्वा धनमाहरामि धनदं त्यक्तश्रियः किं जयै-
र्याञ्जादैरन्यमपि द्विजातिसुखभं न क्षत्रियाः कुर्वते ।

वाणिज्यं धनमूलमस्ति न धनं निष्किञ्चनस्याद्य मे
सर्वं कालमपेक्षते विधिवशाद्वास्मि कालक्षमः ॥ (ज)

तत्किं करोमि मन्दभाग्यः ? ॥ सम्प्रार्थ्य, सहर्षम् ॥ हन्त !

तद्दहमिदानीम् ॥

आत्मानमेव विक्रीय सत्यं रक्षामि शाश्वतम् ।

तस्मिन्वरक्षिते नूनं लोकद्वयमरक्षितम् ॥ (ट)

(ज) किञ्चित् । धनदं कुर्वे जित्वा किं धनम् आहरामि, त्यक्त्वा त्रीः येन तादृशस्य मम जयैः किम् ? क्षत्रियाश्च द्विजातिसुखभं ब्राह्मणानां सुखं याच्ञादैरन्यं भिक्षावैक्यं न कुर्वते न कर्तुं शक्नु-
वन्तीत्यर्थः । वाणिज्येन धनमुपाज्यतामित्यत्राह वाणिज्यमिति वाणिज्यं धनमूलं मूलधनं विना वाणिज्यं न भवतीत्यर्थः, अद्य नि-
ष्किञ्चनस्य निर्धनस्य मे मम धनं नास्ति येनाहं वाणिज्यं कुर्यामिति भावः सर्वमप्यत् अर्जनोपाय इत्यर्थः कालम् अपेक्षते, विधिवशात्
दुर्दैवात् अस्मि अहं नैव कालक्षमः कालम् अपेक्षितुं न शक्नोमीत्यर्थः
भासावधिकत्वेन निरूपितत्वात् दक्षिणादानस्येति भावः । शार्दूलवि-
क्रीडितं हसम् ।

(ट) आत्मानमिति । आत्मानं सदेहं विक्रीय शाश्वतं सनातनं
सत्यं सत्यधर्मं रक्षामि पातयामि तस्मिन् सत्ये अरक्षिते सति नूनं
निश्चितं लोकद्वयम् ऐहिकं पारलौकिकम् इत्यर्थः अरक्षितं स्यादिति
शेषः इहलोके मां जना अदृश्यादिनं कथयिष्यन्ति परतः च निरय-
मतिरिति भावः ।

॥ सावष्टम्भम् ॥ तथावदेव वत्सं रोहिताश्वमनुपालयन्ती
दीर्घाध्वविश्रान्ता देवी नागच्छति, तावदेवाहं सत्वरमुप-
गम्यात्मनः समीहितं सम्पादयामि । ऊर्ध्वमवलोक्ष्य ॥ कथं
मध्यमङ्गः समारूढो भास्वान् ?

तथाहि ।

तपति तपनस्तौष्ण्यं चण्डः स्फुरन्निव कौशिकी
बहति परितस्तापं पन्था यथा सम मानसम् ।

इयमपि पुनश्चाया दीनां दशां समुपस्थिता

हृत-विधिवशाद्देवीबाधो निषीदति भूरुहाम् ॥ (ठ)

तद्विदमासन्नमवधेः (ड) पर्यवसानम्, अथवा हरिश्च-
न्द्रस्यैव । हा ! इतोऽस्मि मन्दभाग्यः ॥ इति आत्मानं पातयित्वा
नहसोत्थाय सनिर्वेदम् ॥ दुरात्मन् हरिश्चन्द्रं हृतक !

प्रतिश्रुतां सम्प्रति दक्षिणां प्राग्

अपूरयित्वा द्विजसत्तमाय ।

(ठ) तपतीति । तपनः सूर्यः स्फुरन् कोमेन ज्वलन् कौशिक
इव विश्रान्तिम् इव चण्डः तीव्रः सन् तौष्ण्यं यथा तथा तपति । पन्था
मार्गः सम मानसं यथा परितः समन्तात् तापं बहति । इयमपि काया
पुनः तरुभृतीनामिति शेषः हृतविधिवशान् दीर्घाध्वान् दीनां दशा
दीर्घत्वमिति भावः समुपस्थिता प्राप्ता मती देवीव सम सङ्घिणी गैर्व्यं व
भूरुहं वृक्षाणाम् अत्रः निषीदति सङ्घुचिता तिष्ठतीत्यर्थः तदान्यथ
येनापि आत्मविनोदनं न सम्भवतीति भावः । शिखरिणीवृक्षस्त्वं तप-
नानुहारः ।

(ड) आसन्नं सञ्चितम् अवधेः नावच्छेदस्य दक्षिणादानकादय
पर्यवसानम् अन्तः ।

ब्रह्मस्य दग्ध-श्लितश्च सत्याद्

गमिष्यसि त्वं शठ ! कान् प्रदेशान् ॥ (ठ)

तदुयावद् वणिग्वीथीमवतीर्य प्रकृतमनुतिष्ठामि ।

आगतप्रायेण तेन मुनिना भवितव्यम् ॥ इति सत्वरं परि-
क्रम्यैकान्ते स्थितः ।

॥ ततः प्रविशति कोपं नाटयन् कौशिकः ॥

कौशिकः ॥

प्रणाशाद्विद्यानां करतल गतानामुपचितो

निरुद्धो दुर्बुद्धे-र्विनयमसृणुस्तस्य चरितैः ।

शिखी वेगादन्तर्ज्वलित-घन-शुष्केऽन्धन-गतो

बहिर्धारासिक्तं विपिनमिव मन्युर्दहति माम् ॥ (ण)

॥ मामर्धम् ॥ दुरात्मन् हरिश्चन्द्रहतक !

(ठ) प्रतिश्रुतामिति । हे शठ ! द्विजसत्तमाय प्राक् प्रतिश्रुतां
दक्षिणाम् अपर्यायत्वा कटक्या सम्प्रति ब्रह्मस्त्रेण दग्धः सत्यात् श्लितः
भ्रष्टः सन् कान् प्रदेशान् गमिष्यसि ? उपजातिवृत्तम् ।

(ण) प्रणाशादिति । करतलगतानां हस्तगतानां विद्यानां प्र-
णाशात् व्यपनयनात् उपचितः दुष्टिं गतः दुर्बुद्धेः तस्य राज्ञः विनय-
मसृणुः शिष्टाचारपेशलैः चरितैः निरुद्धः प्रतिरुद्धः मन्युः कोप-
वान् गतः प्राप्नोति शिखी अग्निः बहिः बहिःप्रदेशे धाराभिः वारि-
प्रवाहैः सिक्तं वृष्टं विपिनमिव वनमिव मां दहति बहिर्धारा राज्ञः
शिष्टाचार इति बोध्यम् । उपमावङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ।

पश्यामि यावच्चलितं न सत्या-
द्राज्यादिव स्वादचिराद्भवन्तम् ।
त्वद्दुर्नयोद्दीपित-तीव्र तेजा-
स्तावन्न मे शान्तिमुपैति मनुः ॥ (त)

॥ दृष्ट्वा सविस्मयम् ॥ अये ! कथमसौ प्राप्त एव दुरात्मा,
अथवा महात्मैव । भवतु उपसर्पामि ॥ तथा कृत्वा, सक्रो-
धम् ॥ आः ! कथमद्यापि न सम्भृतानि मे दक्षिणा-सुवर्णानि ?
राजा ॥ ससम्भ्रमम् ॥ कथं भगवान् कौशिकः ? ॥ भग-
वन् ! अभिवादये ।

कौशिकः ॥ धिगनार्य्य ! किमद्यापि अलौक-वाङ्मा-
धु र्ध्वैरस्मान् वञ्चयितुमिच्छसि ? ।

राजा ॥ कर्णौ पिधाय ॥ भगवन् ! मर्षय मर्षय ।

कौशिकः ॥ क्रोधं नाटयित्वा ॥ दुरात्मन् ! अलौक-
दान-सम्भावना-प्रख्यापित-मिथ्यापौरुषप्रपञ्च ! तिष्ठ तिष्ठ ॥
पूर्णेऽवधावपि ददामि न दक्षिणां मे
वाग्भिन्नु शुष्कमधुराभिरुपस्थितोऽसि ।

(त) पश्यामीति । तव दुर्न येन उद्दीपितं तीव्रं तेजो यस्य तथा-
विधोऽहम् । स्वात् राज्यादिव अचिरात् सत्यात् चलितं भवन्तं यावत्
न पश्यामि, तावत् मे मम मनुः शान्तिं न उपैति । इन्द्रवज्राहतम् ।

(थ) अलौकेति । अलौकया मिथ्याभूतया दानसम्भावनाया दान-
विधानेन प्रख्यापितः मिथ्यापौरुषप्रपञ्चः पुरुषकारविस्तारः येन तत्-
सम्बुद्धौ ।

(द) पूर्णे इति । अवधौ मासरूपे पूर्णेऽपि मे मर्षा दक्षिणां न
ददासि, त्वं केवलं शुष्कमधुराभिः वाग्भिः उपस्थितः आगन्धितवा-

दत्ताप्रदानं कुपितेन मया विमुक्तः

शापानलस्त्वयि पतत्वयमद्य घोरः ॥ (द)

॥ इति शापजलं गृह्णाति ॥

राजा ॥ ससम्भ्रमं पादयोर्निपत्य ॥ भगवन् ! प्रसीद प्रसीद,
मर्षय मर्षय ।

अस्तं रवावसम्प्राप्ते यदि नाप्नोषि दक्षिणाम् ।

शापार्हो वा बधार्हो वा स्वाधीनोऽयं जनस्तव ॥ (ध)

तत् प्रसीद वणिग्वीथीमवतरावः ।

कौशिकः ॥ शापजलमुपसंहृत्य ॥ भवतु तत्रैव गत्वा प्रयच्छ ।

तद्यावदहमपि द्वितीयं भवनं (न) निर्वर्त्यागच्छामि ।

॥ इति निष्क्रान्तः ॥

राजा ॥ सनिर्वेदसात्त्वगतम् ॥

लोकद्वय-प्रतिभयैक-निदानमेतद्

ध्विक् प्राणिनामृणमहो ! परिणामघोरम् ।

नरि । अद्य दत्तस्य प्रतिश्रुतस्य अपदानेन कुपितः क्रुद्धः तेन मया
विमुक्तः घोरः अयं शापानलः त्वयि पततु । वसन्तिजकं वृत्तम् ।

(ध) अस्तमिति । रजौ सूर्ये अस्तम् असम्प्राप्ते सूर्यास्तगम-
नात् प्रागित्यर्थः यदि दक्षिणां न आप्नोषि, तदा अयं तव स्वाधीनः
त्वदायक्तो जनः शापम् अर्हतीति तथोक्तो वा, बधम् अर्हतीति
तथोक्तो वा ।

(न) भवनं स्थानं निर्वर्त्य सम्प्राद्य ।

(प) लोकेति । अहो ! आश्चर्यं लोकद्वये रह परतः चेत्यर्थः यत्
प्रतिभयं भयद्वयम् अनीतिभयकरम् तस्य एकम् अद्वितीयं निदानं
कारणभूतम् एतन् प्राणिनां परिणामघोरम् अन्तदारुणम् अथ

एकः स एव हि पुमान् परमस्त्रिलोके

क्रुद्धस्य येन धनिकस्य सुखं न दृष्टम् ॥ (प)

॥ परिक्रम्य दृष्ट्वा सङ्घर्षम् ॥ कथमियं वणिग्वाण्यो ! ॥ गिरसि
दृष्टं दृष्ट्वा सावदन्धम् (फ) ॥ भो भोः साधवः ! ।

केनापि खलु कार्येण गत्यन्तरमपश्यता ।

लक्ष्णेणायं सुवर्णानामात्मा विक्रीयते मया ॥ (ब)

तद् गृह्णन्तु मामार्या ! गृह्णन्तु ॥ आकाशे ॥ किं ब्रूथ ?
किमर्थमिदं त्वया दारुणं कर्म प्रारब्धमिति ? किमेतं
नातिनिर्वन्धेन, विचित्रः सत्त्वयं जीवलोकः ॥ पुनरन्यतो
गत्वा केनापीत्यादि पठित्वा ॥ आकाशे ॥ किं ब्रूथ ? का ते
शक्तिः, किञ्च ते कर्म कीदृशञ्च ज्ञानमिति ? ।

॥ क्षित्वा ॥

यद् यदादिशति स्वामी तत् करोम्यविचारितम् ।

शासनास्त्वलनं भर्तुर्भूत्यस्य परमो गुणः ॥ (भ)

विक् निन्दामि विक् निर्भयं ननिन्दयोरित्यमरः । येन क्रुद्धस्य धनि-
कस्य महाजनस्य उत्तमार्थस्येत्यर्थः सुखं न दृष्टं, त्रिलोक्यां स एक एव
परम पुमान् सहापुरुष इत्यर्थः । वसन्ततिवक्तुं दृष्टम् ।

(फ) सावदन्धं सङ्घर्षम् ।

(ब) केनेति । केनापि अनिर्वन्धीयेन केनचित् कार्येण हेतुना
गत्यन्तरम् अन्यां मतिम् अपश्यता अन्यलोकयता मया सुवर्णानां
लक्षणेण अयम् आत्मा विक्रीयते ।

(भ) यदिति । स्वामी यत् यत् आदिशति आज्ञापयति तत् तत्
अविचारितं करोमि वा नवेति विचारमकृत्वा करोमि, भर्तुः स्वामिनः
शासनस्य आज्ञायाः अस्त्वलनं पालनमित्यर्थः भूत्यस्य किङ्करस्य परमः
सत्त्वः गुणः ।

॥ आकर्ण्य ॥ किं ब्रूय ? भूरितरं मूल्यमुक्तवानसि,
तत्पुनस्तावदभिधीयतामिति ? ॥ सखेदम् ॥ भो भोः
साधवः ! क्षत्रिया वयं, न पुनः पुनरभिधातुं जानीमस्तद्
गम्यताम् ॥

॥ पुनरग्यतो गत्वा केनापीत्यादि पठति ॥

॥ नेपथ्ये ॥

अज्जउत्त ! मा खलु मा खलु अत्तम्भरो (म) होहि ।
तथा सुहसंविभाइणिं मं मन्दभाइणिं कदुअ सम्पदं का दे
संविभाअपरम्मुहदा । ता पसीद, मं जेव्व इमस्सिं कज्जे
आरोवेहि, अबच्छिमो दे दाणिं अ पण्णो । (३)

राजा ॥ सखेलक्ष्यम् ॥ कथमागतैव देवी ! तत्र सम्पन्न-
मभिलषितम् ॥

॥ ततः प्रविशति दासकेभानुगम्यमाना क्लृप्तं नाटयन्ती शैल्या ॥

(३) आर्यपुत्र ! मा खलु मा खलु आत्मन्धरो भव । तथा सुख-
संविभागिनीं मां मन्दभागिनीं कृत्वा सुख्यतं का ते संविभाग-पराङ्मु-
खता । तन् प्रसीद, मासेव अस्मिन् कार्ये आरोपय, अपश्चिमले
इदानीं च प्रणयः ।

(म) आत्मेति । आत्मानमेव विभर्तीति आत्मन्धरः स्वमात्मभरण-
रत इत्यर्थः । सुखेति सुखस्य संविभागः अंगः अस्मा अस्मीति तादृशीं
सुखांशभागिनीमित्यर्थः । संविभागेति संविभागे अंगप्रदाने इत्यर्थः
पराङ्मुखता वैसुख्यम् ! अस्मिन् कार्ये यत् त्वं विकीर्णसीति भावः ।
अपश्चिम इति इदानीञ्च अधुनापि ते तव प्रणयः अपश्चिमः पूर्ववत्
जरीत इति यावत् भवतु इति शेषः । राजानं यस्मिन्वीथीषु किङ्क-

॥ शैव्या सकलं तत्रैव पठित्वा मन्दं परिक्रम्य ॥ किण्वध मं
अज्जा ! किण्वध इदो अहमुल्लेण (य) समअदासिं । (४)

वाक्यः ॥ अज्जा ! मंपि किण्वध । (५)

राजा ॥ दीर्घमुष्णञ्च निश्चल आत्मगतम् ॥ कष्टं भीः कष्टम् ।
धारा-सिक्त-दृषाय-विन्दु-तरलाः कामं निरस्ताः श्रिय-
स्यक्तास्ते सुहृदोऽश्रु-दीन-वदना नाखासिता-स्ताः प्रजाः ।
दाराणां तनयस्य विक्रयमहो दृष्ट्वापि यच्चेतसा
क्रूरेण स्फुटितं न मेऽद्य हृदयं वज्जेण मन्ये कृतम् ॥ (१)

शैव्या ॥ आकाशे कर्णं दत्त्वा ॥ अज्जा किं भणध ? कौदिस्सो

(४) क्रीणीत मामार्याः ! क्रीणीत इतोऽर्जुं मूल्येन समयदासीम् ।

(५) आर्याः ! मामपि क्रीणीत ।

रत्नेन आत्मानं विक्रीय कार्यार्थिनसुपश्रुत्वा राजमहिष्या चक्रिरेव-
मिति बोद्धव्यम् ।

(य) इतः सुदर्शनां वृथात् अर्जुं मूल्येन पश्चात् सुवर्णसहस्रेणे
त्वर्थः ।

(१) धारेति । धाराभिः दृष्टिभिः सिक्तेषु दृषायेषु ये विन्दवः
जलकणाः तद्वत् तरलाक्षपलाः श्रियः राजसम्पदः कामं सम्यक्
निरस्ताः त्यक्ताः, अश्रुभिः दीनानि आश्रुतानि वदनानि येषां तथा-
विधाः सुहृदः मित्राणि त्यक्ताः, ताश्च प्रजाः न आखासिताः न
षान्विताः । अहो आचर्य दाराणां धर्मपत्न्याः तनयस्य पुत्रस्य च
विक्रयं दृष्ट्वापि क्रूरेण मे चेतसा अद्य यत् न स्फुटितं न विदीर्षं तत्
तस्मात् हृदयं वज्जेण कृतं घटितं मन्ये सम्भावयामि । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ।

दे समग्रं त्ति ? परपुत्रिम-पञ्चवासणं परुच्छिष्ट भोजनं
परिहरिअ सव्व कम्मकारिणी त्ति । ईदिसो मे समग्रो (ल)
॥पनः कणं दत्त्वा ॥ किं भणाय ? को तुमं इमिणा समएण
किणिस्सदि त्ति ? । ता गच्छध पसीदध, किं तुह्माणं
इमिणा पओअणं । दिअवरो दीणजणानुकम्पी अम्मो वा
कोवि माधू मं किणिस्सदि । (६)

ततःप्रविशति उपाध्यायो वटुश्च ॥

उपा ॥ वत्स कौण्डिन्य ! सत्यमेवापणे दासो विक्रीयते ।

वटुः ॥ किं अलिअं उअज्झाओ विण्णवीअदि । (७)

उपा ॥ तेन हि तत्रैव गच्छावः ।

वटुः ॥ जं उअज्झाओ आणवेदि । एदु एदु उअज्झाओ
एदु एदु । (८)

उपा ॥ परिक्रम्य दृष्ट्वा ॥ मायथ्यम् । अहो ! रामणीयकं
वीथ्याः । (९)

(६) कार्य्याः ! किं भणत ? कीदृशस्ते समय इति ? । परपुत्रिम-
पर्युपासनं परोच्छिष्टभोजनं परिहृत्य सर्वकर्मकारिणीति । ईदृशो मे
समयः । किं भणत ? कस्मात् अनेन समयेन क्रोष्यतीति ? । तद्वत् त,
प्रसीदत किं युष्माकम् अनेन प्रयोजनम् । दिजवरो दीनजनानुकम्पी
कन्यः कोऽपि सगृध्मां क्रोष्यति ।

(७) किमलीकमुपाध्यायो विज्ञापयते ।

(८) वटुपाध्याय आज्ञापयति । एत एत उपाध्यायः एत एत ।

(९) समयः कार्यनियतः ।

(१०) वीथ्याः विपश्चित्रे रथाः ।

तृतीयाहुः ।

तथाहि ।

हेम्ना मेरु-वसुधरेव जलधे-वैलेव रत्नै रियं
नागैर्बाल-पयोद-बिभ्रमधरै-विन्ध्यस्थलीवीर्यदैः ।
इत्थं प्रार्थितमर्थिनां विदधती दिव्यांशुकोत्पल्लवा
सेयं कल्पलतेव कस्य विपणिर्लीलं विधत्ते मनः ॥ (ग)
वटुः ॥ उअज्जाअ ! जहिं एसो गरुओ जणमंसदो
दोसइ तहिं तोए होदव्वं त्ति तक्केमि ॥ जपसुव्व ॥ अज्जा !
अन्तरं अन्तरं । (८)

उपा । अही ! अतिबलवान् संमर्हः (घ) ।

शैव्या ॥ सर्वैक्यम् ॥ किणध मं अज्जा ! किणध ॥ इत्थादि
पुनः पठति ॥ (१०)

(६) उपाध्याय ! यत्रैष गुरुको जनमस्मर्द्धो दृश्यते तत्र तथा भवि-
तव्यमिति तर्कयामि । आर्या ! अन्तरम् अन्तरम् ।

(१०) कीर्णीत नामाख्याः ! कीर्णीत ।

(ग) हेम्नेति । इत्थं विपणिः पण्यवर्णिजका हेम्ना स्वर्णमन्थान्
नेत्यर्थः मेरुवसुधरेव सुमेरुपर्वतभूमिरिव, रत्नैः रत्नराशिभिः जनधेः
समुद्रस्य वैलेव तीरभूमिरिव बाला व्यभिनवा ये पयोदा मेघास्तेषां
बिभ्रमधरैः तत् सङ्गैरित्यर्थः उन्मादैः मदस्त्राविभिः । नागैः कृत्तिभिः
विन्ध्यस्थलीव दिव्याश्चक्षुस्थलीव । इत्थम् अर्थिनां प्रार्थितम् अभि-
लषितं विदधती यो यदभिजनगति तन्मै तत् समर्पयन्तीत्यर्थः दिव्ये
अंशुकैः वसनैः उत्पल्लवा उद्गतपल्लवा दिव्यांशुकान्येव पल्लवान् धारय-
न्तीति भावः कल्पलतेव कल्पतरुरिव सा इत्थं कीणी कस्य मनः कीर्ण-
मदृशां दृश्यपदसमुत्सुकमित्यर्थः न करोति ? अपि तु शीघ्रैव
करोतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) समर्द्धः जनतेत्यर्थः ।

बालः ॥ मम्मि ।

उपा ॥ दृष्ट्वा सार्धं ॥ कथमियं सा ? भवति ! कीदृ-
शस्ते समयः ?

शैव्या ॥ परपुरिस पञ्जु बासणं पक्खिद्व-भोजनं परि-
हरिअ सव्व कम्मकारिणी त्ति । (११)

बाल ॥ मम्मि । (१२)

उपा सहर्षम् ॥ सुप्तु खल्वयन्ते समयः । तदनुनैव समये-
नास्मद्गृहे विश्रम्यताम् । पत्नी ममाग्नि-परिचर्या परा-
धीनतया न सम्यग्गृहावेक्ष्यान्ममा । तद्गृह्यतां सुवर्णम् ।

शैव्या ॥ सहर्षम् ॥ अणुगहिद्वि, जं अज्ज आणवेदि
त्ति । (१३)

उपा ॥ चिरमवलोक्य सविश्रयमात्मगतम् ॥

शिरो यदवगुण्ठितं, सहज-रूढ-लज्जाननं
गतञ्च परिमन्यरं, चरणकोटिलक्ष्ये दृशौ ।

(११) परपुरुष-पर्युपासनं परोच्छिद-भोजनं परिहृत्य सर्वकर्म-
कारिणीति ।

(१२) मामपि ।

(१३) अनुगृहीतास्मि । यदार्थः आश्चापवति ।

(स) शिर इति । यत् यतः शिरः मलकम् अवगुण्ठितं वस्त्रेना-
क्कादितं तथा सहजवा रूढवा जातया लज्जया आनतं विनतं, गतं
गमनं परि सर्वतः मन्वरम् अनुवृत्तं, दृशौ नेत्रे च चरणकोटिः चर-
णाभं लक्ष्यं वयोः तादृशे यज्ञ मधुराणि मन्दमन्दानि अतिकोम-
लानि अल्लराणि यस्मिन् तादृशं परिमितम् अस्वात्मानं वचः वचनम् ।

वचः परिमितं च यन्मधुर-मन्दमन्दाक्षरं,

निजं तदियमङ्गना वदति नूनमुच्चैः कुलम् ॥ (स)

॥ सचिन्तम् । न युक्तमस्याकृतिविशेषस्येदमवस्थान्तरम् ।

तत् कथमिमां दशामनुप्राप्ता । भवत्वेवं तावत् ॥ प्रकाशम् ॥

असि ! जीवति ते भर्ता ? ।

शैव्या ॥ शिरसा संज्ञां ददाति ।

राजा ॥ निश्चयात्मगतम् ॥ कथं जीवति ? । जीवतः किन्तु
कलत्रस्येदमवस्थान्तरम् ।

उपा ॥ अपि सन्निहितः स्यात् ? ।

शैव्या ॥ साक्षं राजानमवलोकयति ।

उपा ॥ दृष्ट्वा सविज्ञयम् ॥ अये ! कथमयमस्या भर्ता ॥

चिरं निर्वर्ण्य सल्लेदम् ॥

दृषस्त्वन्मं मत्त-द्विरद-कर-पीनायतभुजं

वपु-र्ध्वदोरस्कं ननु भुवन-रक्षा-क्षममिदम् ।

तृणं मौलौ चूडामणि-समुचिते किन्त्विदमहो

नरं वामारम्भं कमिव न विधाता प्रहरति ॥ (ह)

तत् तस्मात् इयम् अङ्गना नारी निजम् उच्चैः उन्नतं कुलं नूनं
निश्चितं वदति प्रकटयति अथवा नूनं मन्ये । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ह) दृष्टेति । इदं वपुः शरीरं दृषस्त्वैव स्तम्भौ यस्य तादृशं
मत्तः मदस्त्रावी यः द्विरदः गजः तस्य करः शुण्डादण्डः तद्वत् पीनः
स्थूलः आयतः दीर्घश्च भुजः यस्य तथोक्तं व्यूढं विशालम् उरः वक्ष-
स्थलं यस्य तथाविधं भुवनानां जगतां रक्षायां क्षमं समर्थं खलु निश्चितं,
चूडामणिसमुचिते किरीटरत्नयोग्ये मौलौ प्रिरसि इदं तृणं किं तु
किं खलु कथमेतदित्यर्थः अहो ! आश्चर्यं वामः प्रतिकूलः वारम्भः कर्म

॥ उपसृत्य साक्षम् ॥ भो महात्मन् ! स्वदुःख-(क्ष)सम्भाग-
विभागिनं मां कर्तुमर्हसि । तत् कथ्यतां किमर्थमेवं त्वया-
रब्धमिति ।

राजा विचिन्त्य सर्वैकव्यमात्ममतम् ॥ न युक्तमस्य साधोर्वच-
नमन्यथाकर्तुम् ॥ प्रकाशम् ॥ भोः साधो ! न विस्तर(क)-
स्येदानीं देशकालौ । ततः समासतः कथयामि श्रूयताम् ।
ब्रह्मस्वपीडितेनेदं मया प्रारब्धम् । अतः परं न ममाति-
निर्वन्धयितुमर्हसि ।

उपा ॥ तेन हि तत् प्रतिगृह्यतां नो धनम् ।

राजा ॥ कर्णौ पिधाय ॥ भो भोः साधो ! प्रथम-(ख)वर्ण-
वृत्तिरियं प्रतिषिद्धास्मद्विधानाम् । तद्यदि मामनुकम्पनीयं
मन्यसे, तन्नूत्यसम्बन्धेन दातुमर्हसि ।

शैब्या ॥ ससम्भ्रममुपगम्य सविनयमञ्जलिं बद्धा ॥ शार्हदि मं
पदमोबगदं अज्जो अदिकमिदुं । ता अणुगीहसु मं, एसस्मि
दे सरणागदा । (१४)

(१४) नार्हति मां प्रथमोपगतामार्योऽतिक्रमितम् । तदनुगृह्याण
माम् एवास्मि ते शरणागता ।

यस्य तथाभूतः प्रतिकूलकारी विधाता कमिव जनं न प्रह्वरति अपितु
सर्वमेवेत्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ।

(क्ष) स्वदुःखेति । स्वं दुःखं स्वदुःखं तस्य सम्भागः अंगः तस्य
विभागिनम् अंशिनम् ।

(क) विस्तरस्य विस्तारितकथनस्य ।

(ख) प्रथमवर्णेति प्रथमवर्णस्य ब्राह्मणस्य वृत्तिः जीविका इयं
प्रतिगृह्यतेत्यर्थः ।

उपा ॥ साक्षम् ॥ भवति !

लक्षाईं यदिदं हेन्नां युवयोरेव तद्धनम् ।

परस्परानुरोधेन यद्युक्तं तद्विधीयताम् ॥ (ग)

इति धनमर्पयति ॥

शैव्या ॥ गृहीत्वा ॥ सङ्घर्षम् ॥ दिष्टिम्ना अर्द्धावसिद्ध
पडिष्ठाभारो दाणिं अज्जउत्तो ता किदत्थिम्नि । (१५)

उपा ॥ स्वगतम् ॥ न युक्तमिदानीमनयोर्वैक्लव्यमवलोक-
यितुम् ॥ इति निर्गन्तुमिच्छति ।

शैव्या । सुहुत्तञ्च पडिवालेदु अज्जी, जाव अज्जउत्तं
सुसंदिद्धं करोमि । (१६)

उपा ॥ एष कौण्डिन्यस्तिष्ठति । इति निष्क्रान्तः ॥

शैव्या ॥ राज्ञः पटे धनं बहुम् ॥ अणुमण्डुमं एदस्स दिश-
वरस्स दासित्तणे अज्जउत्तो । (१७)

राजा ॥ सर्वैकव्यम् ॥ नन्वनुमतमेव प्रभवतो विधेः ॥
सोपानम्भमात्मगतम् । आकाशे ॥ ननु भी हतविधे !

(१५) दिष्टिम्ना अर्द्धावसिद्ध-प्रतिष्ठाभार इदानीम् आर्यपुत्रः, तत्
‘हताधीनि’ ।

(१६) सुहुत्तं प्रतिपानयित्वाः, यावदार्यपुत्रं सुसंदिष्टं करोमि ।

(१७) अनुमन्यतां माम् एतस्य द्विजवरस्य दासीत्ये आर्यपुत्रः ।

(ग) लक्षाईंमिति । यदिदं हेन्नां सुवर्णानां लक्षाईं पञ्चाशत्-
सहस्रसुवर्णानि इत्यर्थः मया दीयते इति शेषः तत् युवयोः एव धनं,
परस्परानुरोधेन अन्योन्याभिमतमनुसृत्य यत् युक्तं तत् विधीयतां
क्रियताम् ।

देवीभावं नीत्वा परमह-परिचारिका कृता यदियम् ।

तदिदं चूडारत्नं चरणाभरणत्वमुपनीतम् ॥ (घ)

॥ सविशेषकरणम् भोः कष्टं !

मम विधि-निहतस्य मन्दबुद्धे-

ध्रुवममुना सुत-दार-विक्रयेण ।

निज-कुल-परिवाद-नम्न मूर्त्ते-

रपि सवितुर्मलिनीकृता मुखश्रीः ॥ (ङ)

॥ आत्मानं संस्तभ्य ॥ प्रकाशम् ॥ प्रिये !

आराध्याऽयं ब्राह्मणस्ते सशिष्यः

पत्नी चास्य प्रीतिदायोपचर्या ।

रक्ष्याः प्राणा बालकः पालनीयो

यद्यदैवं शास्ति तत्तद्विधेयम् ॥ (च)

(घ) देवीति यत् इयं शैव्या देवीभावं नीत्वा महादेवीपदे प्रति-
ष्ठितापि परमहपरिचारिका कृता त्वयेति शेषः, तत् इदं चूडारत्नं
शिरोमणिः चरणाभरणत्वम् उपनीतं प्रापितम् । दृष्टान्तालङ्कारः ।
तदुक्तं दर्पणे दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य यस्तुनः प्रतिविम्बनमिति ।

(ङ) ममेति । ध्रुवं मन्ये विधनिहतस्य दैवहतस्य मन्दबुद्धेः
मूढमतेः मम व्यसुना सुतदारविक्रयेण पुत्रकुलविक्रयेण निजकुलस्य
स्ववंशस्य परिवादेन कलङ्केन नम्ना मूर्त्तियस्य तादृशस्य सवितुः स्वर्य-
स्यापि मुखश्रीः मलिनीकृता । पुष्पितापाहृतम् ।

(च) आराध्य इति । अयं सशिष्यः ब्राह्मणः तं तत्र कर्त्तरि प्रठी
आराध्यः सेव्यः, अस्य ब्राह्मणस्य पत्नी प्रीतिदायेन प्रीतिविधानेन
उपचर्या आराधनीया । प्राणाः स्वा इति शेषः रक्ष्याः दुःखेन
कलङ्कपातिनी सा भवेति भावः । बालकः शिशुश्चायं पालनीयः । दैवञ्च

शैव्या ॥ जं अज्जी आणवेदि ॥ इति निर्गन्तुमिच्छति राजा-
नमवलोक्य वैक्लव्यं नाटयति । (१८)

वटुः ॥ मज्झोपम् ॥ आअच्छ भोदी ! आअच्छ, दूरं गद्दो
उअज्झाओ । (१९)

शैव्या ॥ ॥ सावुनयम् ॥ सुहुत्तअं पडिबालेसु मं, जाव
अहं अज्जउत्तमुहं सुदिट्ठं करेमि । (२०)

राजा ॥ वैक्लव्यं नाटयित्वा ॥ प्रिये ! विरम्यतां दुःखमास्ते
ब्राह्मणः ।

शैव्या ॥ राजानमवलोकयन्ती शनैः परिक्रामति ।

बालकः । आवुक (छ) । कहं अस्मा गच्छदि । (२१)

राजा ॥ सखेदम् ॥ यत्र ते पितुः कलत्र दासी भूत्वा
गच्छते ।

बालकः ॥ अरे वटुअ ! कहं तुमं अस्मं गदुमिच्छसि ॥
इति मातुः पटान्नं धारयति । (२२)

(१८) तदार्यं पुत्रं आज्ञापयति ।

(१९) आगच्छ भवति ! आगच्छ, दूरं गत उपाध्यायः ।

(२०) सुहुत्तं प्रतिपालय माम् । जावदहम् आय्यं पुत्रमुहं सुदिट्ठं
करोमि ।

(२१) आवुक ! कुत्र अस्मा गच्छति ।

(२२) अरे वटो ! कुत्र त्वमस्मां गदुमिच्छसि ?

यत् वत् शक्तिं आज्ञापयति तत्तच्च विधेयं कर्तव्यं दुर्दैववशात् कर्तुम-
शक्यमपि करणीयमिति भावः ।

(छ) आवुक तात ।

वटुः ॥ सकोपम् ॥ अवेहि गर्भदास ! (ज) । इति लिखा
पातयति । (२३)

बालकः ॥ साधरभङ्गं पितरौ पश्यति ।

उभौ ॥ साक्षमवलोकयतः ।

राजा ॥ भो ब्राह्मण ! अनपराहं किल शैशवं,
तन्नाहस्येवं कर्तुम् ॥ बालकस्यैव शिरस्याम्नायानिङ्कुरं च ॥
सर्वैकव्यम् ॥

किं वत्स ! मन्युभर-विस्फुरिताधरोष्ठः

पापस्य पश्यसि सुखं मम निर्घृणस्य ।

येषां प्रिया न शिशवः पिशिताशनानां

तेषामपि प्रियतमा वनिता तिरश्चाम् ॥ (झ)

तत् किं मां चाण्डालमनुगच्छसि, मातरमेवानुगच्छ ॥

इति वैकल्यं नाटयति ।

(२३) अवेहि गर्भदास !

(ज) गर्भदास ! दासीपुत्र ! ।

(झ) किमिति । हे वत्स ! मन्युभरेण शोकातिशयेन विस्फुरितः
विकम्पितः अधरोष्ठः यस्य तथाभूतः सन् निर्घृणस्य निर्हृयस्य पापस्य
मम किं कथं सुखं पश्यसि ? येषां पिशिताशनानां मांसभोजिनां नृपा-
दानामिति शेषः शिशवः प्रिया न, तेषामपि तिरश्चां पशूनां वनिता
प्रियतमा भवति, तिर्यङ्मोहि शिशून् नाद्रियन्ते केवलं वनिता एव,
अहन्तु शिशुं वनिताञ्च न प्रतिपालयामीत्यहो तिर्यग्भ्योऽपि निकटो-
ऽहमिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

शैव्या ॥ अज्जउत्त ! किं मं मन्दभादणिं अणुसोअन्तो
महेसिणो कज्जं सिट्ठिलेसि (२४) ॥ इति वाचकं गृहीत्वा परि-
क्रामति ।

॥ ततः परिश्रुति कौशिकः ॥

कौशिकः ॥ आः ! कथमद्याधुनापि न मे सम्भृतानि
दक्षिणासुवर्णानि ?

राजा ॥ श्रुत्वा हसन्भ्रमसुत्याय ॥ भगवन् ! गृह्यतां तावदर्द्धम् ।

कौशिकः ॥ आः कृतं अर्द्धेन । यदि प्रतिश्रुतमवश्यं देयं
मन्यते भवान्, तन्निःशेषमेव प्रयच्छ ।

॥ नेपथ्ये ॥

धिक् तपो धिग् व्रतमिदं धिग्ज्ञानं धिग् बहुश्रुतम् ।

नीतवानसि यद् ब्रह्मन् ! हरिश्चन्द्रमिमां दशाम् ॥ (अ)

कौशिकः ॥ श्रुत्वा सक्रोधम् ॥ आः के पुनरसौ धिक् शब्देन
मां गर्हयन्ति ॥ ऊर्ध्वमवलीक्य ॥ अये ! कथमसौ विमानचा-
रिणो विश्वे देवाः ॥ क्रोधं नाटयित्वा, कमण्डलुवारिणोपकृष्य,
शापजलं गृहीत्वा ॥ धिगनात्मज्ञाः (ट) ! अरेरे क्षुद्र क्षत्रिय-पक्ष-
पातिनः !

(२४) आर्यपुत्र ! किं मां मन्दभागिनीं अनुशोचन् महर्षेः कार्यं
प्रियलब्धसि ।

(अ) धिगिति । हे ब्रह्मन् ! तपः धिक् व्रतमिदं धिक् ज्ञानं
विद्यां धिक्, बहुश्रुतं बहुशास्त्रसमालोचनञ्च धिक् ते इति सर्वत्र
योज्यं यत् हरिश्चन्द्रम् इमां दशां नीतवानसि ।

(ट) अनात्मज्ञाः आत्मानम् अजानन् आत्मज्ञानवर्जिता इत्यर्थः ।

पञ्चानामपि वो जन्म क्षत्रयोनी भविष्यति ।

तथापि ब्राह्मणो द्रौणिः कुमारान् वो हनिष्यति ॥ (ठ)

पुनरुद्भूतमवलोक्य सहर्षम् ॥ अये ! कथममी ।

मदृष्टिपात-भयकम्पित-लोल घण्टा-

टङ्कार-पूरित वियत्-स्खलतो विमानात् ।

वेल्लदुवनांशुक-विदष्ट-किरीट-कोटि-

प्रभ्रष्ट-कुण्डलमवाह्य, खमापतन्ति ॥ (ड)

राजा ॥ ऊर्ध्वमवलोक्य सभयम् ॥ अहो ! प्रभावस्तपसां
स्थाने खलु क्षिप्यति हरिश्चन्द्रः । भगवन् ! अलमन्यथा
सम्भावितेन ।

गृह्यतामर्जितमिदं भार्या-तनय-विक्रयात् ।

शेषस्यार्थं करिष्यामि चाण्डालेऽप्यात्मविक्रयम् ॥ (ढ)

(ठ) पञ्चानामिति । पञ्चानामपि वः युष्माकं जन्म क्षत्रयोनी भविष्यति यूयं क्षत्रकुलप्रसूता भविष्यथ इत्यर्थः तथापि किञ्च द्रौणिः द्रौणाचार्यसुतः ब्राह्मणः अश्वत्यामा वः युष्माकं कुमारान् पञ्चेति शेषः हनिष्यति सौप्तिके इति भावः ।

(ड) मदिति । मम दृष्टिपातात् यत् भयं तेन कम्पिता लोला या घण्टा विमानबद्धेति भावः तस्याः टङ्कारेण पूरितात् व्याप्रात् वियतः गगनात् स्खलतः पततः विमानात् व्योमयानात् वेल्लदुव चलत्, ध्वजांशुकेषु पताकासु विदष्टा लग्नाः किरीटानां कोटयः यत्र तत् प्रभ्रष्टानि विक्षुप्तानि कुण्डलानि यस्मिन् तत् तथा अवाह्य अधो-वर्त्तीनि मुखानि यस्मिन् तत् यथा तथा आपतन्ति भ्रश्यन्ति । वसन्त-तिलकं वृत्तम् ।

(ढ) गृह्यतामिति । भार्यातनयविक्रयात् अर्जितं लब्धम् इदं

कौशिकः ॥ सक्रोधम् ॥ (श) कृतमर्हेन नन्वशेषमेव दीयताम् ।

राजा ॥ भोः साधवः ! ॥ केनापीत्यादि पठति ।

ततः प्रविशति चाण्डालवेशः सानुचरो धर्मः ॥

धर्मः ॥ स्वगतम् ॥

मया प्रियन्ते भुवनान्यमूनि

सत्यञ्च मां तत्सहितं विभर्ति ।

परीक्षितुं सत्यमतोऽस्य राज्ञः

कृतो मया जातिपरिग्रहोऽयम् ॥ (त)

चिरं ॥ ध्यात्वा साध्वर्यम् ॥ प्रणिधानतोऽप्यहं पश्यन् तस्य
राजर्षे-र्हरिश्चन्द्रस्य तुल्यं न पश्यामि । भवतु तत् सका-
शमेव गच्छामि । परिक्रम्य प्रकाशम् ॥ अले शालमेघका
(य) ! गहिदे तए अत्यपेटालके ? । (२५)

(२५) अरे सारमेय ! गृहीतस्त्वया अर्थपेटाकः ?

सुवर्णलज्जार्जं गृह्यताम् । शेषस्य अर्थशेषस्य सुवर्णलज्जार्जस्य अर्थ
कृते चाण्डालेऽपि आत्मविक्रयं कर्ष्यामि ।

(स) कृतम् अनम् ।

(त) मयेति । मया अमूनि भुवनानि प्रियन्ते रक्षन्ते, सत्यञ्च
तत्सहितं त्रिभुवनसहितं मां विभर्ति रक्षति । अतः अस्य राज्ञः
सत्यं परीक्षितुं सर्वथा द्रष्टुं मया अयं जातिपरिग्रहः चाण्डालजाति-
परिग्रहः कृतः । उपजातिवृत्तम् ।

(य) सारमेय इति । अनुचरनामैतत् । अर्थपेटाकः अर्थानां
धनानां पेटाकः भाजनविशेषः पेटरा वा पेट्टा इति भाषा ।

अनुचरः ॥ महद्दलत्रा ! किं तए शुवस्सागाले कादव्वे
आदु शुले पादव्वे ? (२६) ।

धर्मः ॥ अले ! किं तव एदिणा पुच्छिदेण पओअणं ॥
(२७) इति परिक्रामति ।

राजा ॥ केनापीत्यादि पठति । लच्छाद्वेनेत्यादि पठति च सर्वतो-
ऽवनोक्त्य सखेदम् । कथं मया मन्दभाग्येन न कश्चिदर्थी (द)
हा हतोऽस्मि ! । इति मूर्च्छितः पतति ।

धर्मः ॥ आकर्ण्य दृष्ट्वा स्वगतम् ॥ कथमसौ महासत्त्वी मोह-
मपगतस्तिष्ठति । भवत्वेवं तावत् ॥ समन्मममुपगम्य प्रकाशम् ॥
अले ! उत्थे हि अंहके तए अत्थो । । गेह्ण एदं जधापत्तिदं
शुवस्सं । (२८)

राजा । सहर्षमुत्थाय ॥ भोः साधो ! उपनीयताम् ॥ दृष्ट्वा
सविषादम् ॥ भद्र ! भवानर्थी ? ।

धर्मः ॥ वाढं हगे तए अत्थो । (२९)

राजा ॥ तत् को भवान् ? ।

(२६) महत्सर ! किं त्वया सुवर्णागारं कर्त्तव्यम् ? अथवा सुरा
पातव्या ।

(२७) अरे ! किं तव एतेन पृष्टेन प्रयोजनम् ।

(२८) अरे ! उत्तिष्ठ अहं तवार्थी, तद्गृह्णात्येदं यथाप्राप्तिं
शुवर्षम् ।

(२९) वाढम्, अहमेव तव अर्थी ।

(द) न कश्चिदर्थीति । कोऽपि मां यच्चीतं नार्थयते इति भावः ।

धर्मः ॥

शब्द-मशानाहिवद् गुम्फाणाधिपतिं पञ्चदद ।

वज्रकृष्ण-शिउत्ते चण्डाल-महत्तले-कु-हगे ॥ (३०) ध

राजा ॥ सावेगमपस्य कौशिकस्य पादयो निपत्य ॥ भग

वन् ! प्रसीद, भगवन् ! प्रसीद ।

तवैव दासतां गत्वा वरमानृण्यमस्तु मे ।

न दृष्टा न श्रुता चेयं ब्रह्मन् ! चाण्डाल-दासता ॥ (न
कौशिक ॥ धिक्खूँ ! स्वयं दासास्तपस्विनः (प) । तत् किं
त्वया दासेन मे क्रियते ।

राजा ॥ सात्तुनयम् । भगवन् ! यदादिगमि, तत् करिष्ये ।

कौशिकः ॥ शृण्वन्तु शृण्वन्तु विष्णवे देवाः । यदादिगमि
तत्करिष्यामि ?

राजा ॥ बाढं करोमि ।

(३०) सर्वप्रसंगानां विपतिर्गुम्फाणाधिपतिः प्रत्ययितः ।

वध्यम्याननियुक्तचण्डाल-महत्तरः खल्लहम ।

(ध) सर्वेषां प्रसंगानां विपतिः स्वामी, गुम्फाणाधिपतिः
राजानियुक्तचण्डालाधिपतिः प्रत्ययितः विश्वस्तः, वध्यम्याननियुक्त
वध्यानां वधचण्डालाधिपतिः वधे नियुक्तः चण्डालेषु महत्तरः अष्टः ।

(न) तवेति । ब्रह्मन् ! तवैव दासतां किकूरत्य गत्वा प्राप्य परं
मे मम आनन्दयस्म कृण्विमुक्तिः अस्तु भवतु, इयं चाण्डाल-दासता न
दृष्टा न श्रुता च ।

(प) तपस्विनः स्वयं दासः तपस इति भावः ।

कौशिक ॥ यद्येवमस्मिन्नेवार्थिनि (फ) विक्रीयात्मानं
प्रयच्छ मे दक्षिणा-सुवर्णानि ।

राजा ॥ सर्वैकव्यमात्मगतम् ॥ अहह ! का गतिरिदा-
नीम् ॥

प्रकाशम् ॥ भगवन् ! यदादिशसि । चण्डालमुपगम्य
भोः स्वजातिमहत्तर ! समयेन (ब) मां क्रेतुमर्हसि ।

चण्डालः ॥ अध कीदिशे दे शमए । (३१)

राजा ॥ श्रूयताम् ।

भैक्ष्याशी दूरतस्तिष्ठन् रथ्याम्बर-परिच्छदः ।

यद्यदादिशति स्वामी तत् करोम्यविचारितम् ॥ (भ)

उभौ सपरितोषम् ॥ अले शुद्ध, एशे दे शमए गेह्ण एदं
शुवसं । (३२) इति दूरादर्पयति ।

राजा ॥ गृहीत्वा सहर्षम् ॥

(३१) कथं कीदृशस्ते समयः ?

(३२) खरे ! शुद्ध, एष ते समयः । गृहाणेदं सुवर्णम् ।

(फ) अर्थिनि त्वत्प्रार्थके चाण्डाले इत्यर्थः ।

(ब) समयेन नियमेन ।

(भ) भैक्ष्याशीति । अहं भैक्ष्याशी भिक्षाक्षभोजी दूरतः तवेति
शेषः तिष्ठन् त्वामसृगश्चित्त्वर्थः रथ्याया मार्गस्य यत् अम्बरं वसनं
रथ्यास्थितं यत् वसनच्छण्डमित्यर्थः तदेव परिच्छदः वेशः यस्य तथाभूतः
सन् स्वामी भवान् यत् यत् आदिशति तत् तत् अविचारितं विना वि-
चारयेव करोमि ।

अनृणस्य ममेदानीमशप्तस्य द्विजन्मना ।

अपरिभ्रष्ट-सत्यस्य श्लाघा चाण्डाल-दासता ॥ (म)

कौशिकं प्रति सानुनयम् ॥ भगवन् ! प्रतिगृह्यतामिद-
मशेषं धनम् ।

कौशि ॥ सर्वैलक्ष्यम् (य) ॥ दास्यसि ? ।

राजा ॥ सानुनयम् ॥ भगवन् ! गृह्यताम् ।

कौशि ॥ परिगृह्य स्वगतम् ॥ किमतःपरं निर्वन्धेन
भवतु गच्छामि ॥ सर्वैलक्ष्यं तथा करोति

राजा ॥ सविनयमञ्जलिं वद्धा ॥ भगवन् ! कालक्षेपकृतस्त्व
पराधो मां प्रति मर्षणीयः ।

कौशिकः ॥ क्षान्तम् । इति निष्कान्तः ॥

राजा चण्डालमुपगम्य ॥ भोः स्वजातिमहत्तर ! इत्यङ्गीकृतं
मुखमावृणोति ॥ भोः स्वामिन् ! आज्ञापय किं मया
दासेन कर्तव्यम् ।

धर्मः ॥ अपरितोषमात्मगतम् । यन्न (र) दृष्टपूर्वं न वा श्रुत-
पूर्वं कर्म । प्रकाशम् ॥ अले ! दक्षिण-मशाणं गदुश्च महश्च-

(११) अरे ! दक्षिणश्मशानं गत्वा मृतबीरहारकेण भूत्वा

(म) अनृणस्येति । इदानीम् अनृणस्य अतएव द्विजन्मना प्रादु-
गेन विश्वामित्रेण अशप्तस्य अपरिभ्रष्टं सत्यं यस्य तादृशस्य भस चा-
ण्डालदासता श्लाघा प्रशंसा ।

(य) सर्वैलक्ष्यं सलज्जम् ।

(र) यच्चेति । त्वदीयं श्रेष्ठम् ।

चीड़ हाड़केण (ल) भविअ अहोलत्तं जग्गिदव्वं अहम्मि
अभवणं जेव्व गच्छामि ॥ (३३)

राजा । यथाज्ञापयति स्वामी । इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ इति आर्यक्षेमीश्वरकृते चण्डकौशिक नाटके ॥

तृतीयोऽङ्कः ॥

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

॥ अतः प्रविशति चण्डालाभ्यामनुगम्यमानः

सचिन्तरो राजा ।

चण्डालौ । ओशलध अज्जा ! ओशलध ण होइ एणे
इज्जे ता किं एत्थ पेक्खध । (क) ॥ आकर्ण्य आकाशे ॥ अज्जा !
किं भणाध ? के एणे, कहिं, वा णीअदि ? एणे किल तव-
शशी शामिणी महदलशश शआशादी बहुदलशुवम्मा
गल्लिअ दाशत्तस्सं पडिबस्से । ता लक्खणणिमित्तं दारि-
खण-मशाणअं णीअदि (१) ।

अहोरात्रं जागरितव्यम्, अहमपि स्वभवनमेव गच्छामि ।

(१) अपसरत आख्या ! अपसरत, न भवत्येव बध्यः । तत् किमत्र

(ल) मृतवीरहारेण मृतानां शवानां वीराणि वसनखण्डान् हर-
तीति तत्रोक्तेन ।

(क) मेक्ष्य पश्यथ । तपस्वी वराकः ।

राजा ॥ निश्चय आत्मगतम् ॥ कष्टम् अनवधिरयं यद्योत्तर-
दारुणो मे व्यसनपरम्परापातः (ख) ॥

तथाहि ॥

इदमद्य मम श्वपाक-दास्यं
वसतिधीरतरं महाश्मशानम् ।
मृत-कम्बल-हारिता च कर्म
परिशान्तं व्यसनेष्वहो ! न देवम् ? ॥ (ग)

॥ श्लोकम् ॥ सुष्ठु खल्विदमुच्यते दुःखं दुःखेस्तिरोधी-
यते (घ) इति
यतो दक्षिणानृण्यनिवृत्तं मां इदानीं आशोको बाधते ।
वैकुण्ठं नाटयित्वा ॥

प्रोक्ष्य । आर्याः ! किं भणत ? क एषः कत्र वा नीयते ? एष किल
तपस्वी स्वामिनो महत्तरस्य सकाशात् बहुतर-सुखं गृहीत्वा दास्यं
प्रतिपद्यते, तत् रक्षणनिमित्तं दक्षिण श्मशानं नीयते ।

(ख) व्यसनेति । व्यसनानां पिपदां परम्परापातः धारापातः ।

(ग) इदमिति । अद्य मम इदं श्वपाकदास्यं श्वाण्डालदास्यं
धीरतरम् अतिभीषणं महाश्मशानं वसतिः यामभूषिः, कर्म च मृतानां
शवानां कम्बलहारिता चीरहारित्वम्, अहो ! आश्चर्यं देवं व्यसनेषु,
देहशेषेष्विति शेषः न परिशान्तं न क्षान्तम् ? ।

(घ) तिरोधीयते आच्छाद्यते एकं दुःखमपरेण दुःखेन अन्तर्धीयते
इत्यर्थः दक्षिणाया आन्दगयात् निवृत्तं माम् आ समन्तात् शोको
बाधते पीडयति पूर्वं दक्षिणाण्डगयार्थं महत् दुःखमनुभूतम् इदानीं
शोकेन तत् तिरोधीयते इति भावः ।

किं शोचामि मदेकबान्धवतया सम्प्रत्यनाथाः प्रजाः ?
 किं बन्धूनतिवत्सलानशरणानेतांश्च भृत्यान्हम् ?
 किं दासीं द्विजसद्गानि प्रियतमां वत्सञ्च किं वा शिशुम् ?
 किं चाण्डाल-भुजिष्यतामुपगतः पापो निजं जीवितम् ? (ङ)

सृष्टिमभिनीय सखेदम् ॥

दुराराध्ये तस्मिन् परमतपसां धामनि तदा
 मुनौ विश्वामित्रे कथमपि यदानृण्यमभवत् ।
 तदा क्षिप्तं दृष्ट्वा प्ररुदितमुखं बालतनयं
 तदन्तःशूल्यं मां ब्रणमिव विरुढं ग्लपयति ॥ (च)
 चण्डालौ ॥ पुनस्तदेव पठतः ॥

(ङ) किमिति । सम्प्रति अहम् अहमेव एकः सुखः बान्धवः
 येषां तत्तया अनाथाः निराश्रयाः प्रजाः किं शोचामि ? अतिवत्सलान्
 अतिस्निग्धान् अशरणान् अनाथान् बन्धून् एतान् एतान् भृत्यांश्च किं
 शोचामि ? द्विजसद्गानि दासीं प्रियतमां किं शोचामि ? वत्सं शिशुं
 वा किं शोचामि ? चाण्डालभुजिष्यतां चाण्डालदासतामुपगतं पापं
 निजं जीवितं वा किं शोचामि ? । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) दुराराध्ये इति । तदा दुराराध्ये दुःखेन आराधनीये प्रसा-
 दभीष्टे परमतपसां धामनि परमतपोनिधौ तस्मिन् मुनौ विश्वामित्रे
 कथमपि अतिहृष्टे च यदा आनृण्यं प्रतिश्रुतदक्षिणादानात् अश-
 र्वक्तिः अभवत् तदा क्षिप्तं दृष्ट्वा रोषात् पादप्रहारेण भूमौ पतितमि-
 त्यर्थः कृतएव प्ररुदितमुखं शत्रुमुखं बालतनयं शिशुपुत्रं दृष्ट्वा तूष्णीं
 स्थितमिति शेषः माञ्च अन्तःशूल्यं हृदयनिष्ठातं शल्यास्त्रमिव तत्
 दर्शनादिति भावः । विरुढं विशेषेण वर्द्धितमित्यर्थः ब्रणमिव विस्को-
 टकमिव ग्लपयति ग्लानिं नयति तापयतीत्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ।

राजा ॥ विचिन्त्य सखेदम् व्यात्मगतम् । अहह ! दृढं पीडयति मां सम्प्रति तत्, यत् तदा ।

त्वरयति गुरोर्भक्त्या तस्मिन् द्विजे च रुषारुणे
रुदति च तदा क्षिप्ते बाले पटान्त-निरोधिनि ।
विधृतविधृतैर्बाष्पोत्पीडैर्जङ्गीकृत-तारकां
कथमपि तथा क्रूरे दृष्टि-क्षिराम्भयि संवृता ॥ (क)
सर्वैकव्यम् ॥ हा देवि !

यदि तपनकुलोचिता बधूस्त्वं
यदि विमले शशिनः कुले प्रसूता ।
मयि विनिपातितासि भस्मराशौ
सुतनु ! घृताहुतिवत् तदा कथं त्वम् ? ॥ (ज)
अपि च राजपुत्रि !
उपवन नवमालिका प्रसूनैः
स्रजमपि या परिखिद्यसे सृजन्ती ।

(क) त्वरयतीति । गुरोर्भक्त्या हेतुना तस्मिन् रुषारुणे रोष-
रक्तेक्षणे इत्यर्थः द्विजे प्राङ्मण्यशिष्ये त्वरयति, तदा क्षिप्ते पटाङ्कते
पटान्तनिरोधिनि वसनासुललम्बे बाले शिष्यौ रुदति च सति तथा
देव्या शैव्यया कथमपि विधृतविधृतैः अतिशयेन क्षान्धितैरित्यर्थः बाष्पा-
त्पीडैः कशुभरैः जङ्गीकृता मन्यरीकृता व्यापृतैरित्यर्थः तारका यस्याः
तादृशी दृष्टिः क्रूरे निष्ठुरे मयि क्षिरात् संवृता पतिता अथवा मयि
पातिता दृष्टिः क्षिरात् संवृता आकटा शिखरिणीवत्तम् ।

(ज) यदीति । यदि त्वं तपनकुलोचिता सूर्यवंशसमुचिता बधूः,
यदि त्वं विमले विशुद्धे शशिनश्चन्द्रस्य कुले प्रसूता, हे सुतनु ! शुभाङ्गि !
तदा भस्मराशौ घृताहुतिवत् मयि कथं विनिपातितासि ? उपमान-
हारः । मन्दाकिनीवत् न न र र षटिता तु मन्दाकिनी तल्लक्षणात् ।

परिजन वनितीचितानि कर्मा-

ण्यपरिचितानि कथं विधास्यसि त्वम् ? ॥ (ज)

चण्डालौ ॥ अले ! नातिदूले दक्षिण-मश्याणे ता तुलित्रं
आग्रच्छ । (२)

राजा ॥ दृष्ट्वा सावष्टम्भम् (ज) ॥ अये ! कथमिदं महाश्मशानम् ।

विदूरादभ्यस्तौ विवति बहुशो मण्डलशतै-

रुदञ्चत्-पुच्छाय स्तिमित-विततैः पक्षतिपुटैः ।

पतन्त्ये ते गृध्राः शव-पिशित-लोलाननगुहा-

गललालाक्लेद स्थगित-निजचञ्चूभयपुटाः ॥ (ट)

(२) अरे ! नातिदूरे दक्षिणश्मशानं, तत् त्वरितम् आगच्छ ।

(भ) उपवनेति । या त्वम् उपवनस्य उद्यानस्य नवमालिका-
प्रसूनैः नवमालिकापुष्पैः स्रजं मालां सृजन्ती यस्मिन् अपि परिस्त्रि-
द्यसे क्लिष्टासि, सा त्वम् अपरिचितानि अनभ्यस्तानि परिजनवनितानां
दासस्त्रीणाम् उचितानि कर्माणि कथं विधास्यसि करिष्यसि ? पुष्पिता-
प्रावृत्तम् ।

(ज) सावष्टम्भं सधैर्यम् ।

(ट) विदूरादिति । एते गृध्राः शकुनयः विवति आकाशे विदूरात्
अतिदूरात् बहुशः पुनःपुनः अभ्यस्तैः परिचितैः मण्डलशतैः मण्डलाका-
रभ्रमखशतैरित्यर्थः हेतुभिः उदञ्चत्सु उद्गच्छत्सु पुच्छायेषु स्तिमितं
निश्चलं यथा तथा विततैः विस्तारं गतैः पक्षतिपुटैः पक्षमूलयुगलैः
उपस्रज्यते तृतीया शवानां सृतानां पिशितेभ्यः मांसेभ्यः लोलानि
लुब्धानि आननान्येषु गुहाः कन्दराणि ताभ्यः गलन्तीनां लालानां क्लेदैः
निःसृतारसैः स्थगितं पूरितं निजं स्वकीयं चञ्चूनाम् उभयपुटम् आव-
रणयुगलं येषां तथभूताः सन्तः पतन्ति अत्र श्मशाने इति शेषः ।
शिश्वरिषीवृत्तम् ।

॥ नेपथ्ये कलकलः ॥

॥ राजा ॥ कर्णं दत्त्वा अवलोक्य च । अहो ! बीभत्सरी-
द्रता (ठ) श्मशानस्य । तथाहि ।

इमा मूर्च्छन्त्यन्तःपतिरवभृतः कर्णकटवः

शिवाः कूराकन्दैरशिव पटहाडुस्वररवाः ।

ज्वलन्त्येते ताप-स्फुटित-नृकरोटौ पुरदरी-

लसन्मस्तिष्कास्मा स्तिमितजटिलाया हुतभुजः ॥ (ड)

॥ अयतोऽवलोक्य मत्तावम् ॥ अहो ! बीभत्समपि (ढ)

स्फुहणीयमिदं वर्त्तते ! भद्र ! कृण्व ! सर्वस्वग्राहिभिः प्रण-
यिभिश्च श्वापद-गणैर्यथेष्टमुपभुज्यमानो धन्यस्त्वमसि ।
तथाहि ।

(ठ) बीभत्सोति । बीभत्सेन जुगुप्सया रौद्रं भीषणं तस्य भावः तथा ।

(ड) इमा इति । कलः प्रतिरवभृतः प्रतिध्वनियुतः कर्णकटवः
योत्सर्ककस्वना इत्यर्थः कूराः निष्ठुराः दास्यगैरित्यर्थः आकन्दैः रवी-
अशिवस्य अमङ्गलसूचकस्य पटहाडुश्च बध्नादिधोपकवादभेदस्य आडुस्वर-
स्ताडनविशेषः स इव रवो यासां तथाहिधाः इमाः शिवाः श्मशानाः
मूर्च्छन्ति व्यागुर्वन्ति । एते च हुतभुजाः अग्नयः तापेन स्फुटिताः ता-
नृकरोट्यः नरशिरः कपालानि तामां पुराणि अभ्यन्तागतेषु दह्यः
कन्दराः ताभ्यः कसङ्गिः गलद्भिः सस्तिष्काः कङ्कालाश्च यत्पृथक्कारवस्तुभिः
कक्ताः उद्दीपिताः स्तिमितं निशुलं जटिलं कटिलम् अप्रं वेष्टं तथा
भुजाः सन्तः ज्वलन्ति । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ढ) बीभत्सं जुगुप्सितम् । कृण्व ! कृण्व ! सर्वं स्वं धनं शरीररूपं
गृह्णीतीति तैः प्रणयिभिः तङ्को गुदैरिति भावः श्वापदगणैः श्मशाना-
दिभिः यथेष्टं यथाकामम् उपभुञ्जमानः सत्यप्राणः ।

भिनत्यङ्गोर्मद्रां शिरसि चरणौ न्यस्य करटः
 शिवा सृक्कोपान्ते यसति रसनाग्रं विलुठितम् ।
 क्षिनात्ति श्वा मेढ्रं प्रथयति च गृध्रोऽत्र विवरं
 यथेष्ट-व्यापारास्त्वयि कुणप ! यच्छापदगणाः ॥ (ण)
 अहो ! निःसारता शरीराणाम् ।

तन्मध्यं तदुरस्तदेव वदनं ते लोचने ते भ्रुवौ
 जातं सर्वममेध्य-शोणित-वसा मांसास्थि-लालामयम् ।
 भीरूणां भयदं, त्रपास्यदमिदं विद्याविनीतात्मनां,
 तन्मूढैः क्रियते वृथा विषयिभिः क्षुद्रोऽभिमानग्रहः ॥ (त)

(ण) भिनत्तीति । करटः काकः शिरसि चरणौ न्यस्य दत्त्वा
 अङ्गोः नेत्रयोः मुद्रां सङ्कोचं भिनत्ति अपनयति । शिवा जम्बुकः
 सृक्कस्य ओष्ठप्रान्तस्य उपान्ते पार्श्वे विलुठितं निर्गतं रसनाग्रं जि-
 ह्वाग्रं यसति भक्षयति । श्वा कुक्कुरः मेढ्रम् उपस्थं क्षिनात्ति उत्कृत्य
 नयति । गृध्रः शकनिः अत्र क्षिप्तमेढ्रदेशे विवरं क्षिद्रं प्रथयति विस्तार-
 यति च हे कुणप ! यत् यतः व्यापदगणाः त्वयि यथेष्टव्यापारा-
 यथेष्ठाचारिणः "दृश्यन्ते इति शेषः अतस्त्वं धन्य इति पूर्वशान्वयः ।
 शिखरिणीवृत्तम् ।

(त) तदिति । तत् मध्यं कटिदेशः, तत् उरः वक्षस्थलं, तदेव वदनं
 मुखं, ते लोचने नयने, ते भ्रुवौ, यत् यत् अतिमनोहरमासीदिति भावः
 तत् सर्वम् अमेध्यः अपवित्राः शोणितानि, वसाः मेदांसि, मांसानि
 अस्थिनी लालाश्च तदात्मकं जातम् । इदं दृश्यमिति शेषः भीरूणां
 भीतस्वभावानां भयदं भयावहं तथाविद्यया ज्ञानेन विनीतः शिक्षितः
 आत्मा येषां तादृशानां त्रपास्यदं कथमस्माभिर्ज्ञानतोऽस्मिन् संसारे अ-
 भिमानः क्रियते इति कञ्जाकरञ्च । तत् तस्मात् मूढैः सुग्वमतिभिः
 विषयिभिः भोगिभिः वृथा क्षुद्रः अभिमानग्रहः यद्वह्निराश्रयः क्रि-
 यते । शार्दूलविमोडितं वृत्तम् ।

चण्डालौ ॥ अयतोऽवलोच्य ॥ अले ! पणवेम्ह एदं-
तुङ्गतलु(थ) कुहल-वाशिणीं भगवदिं चण्डकचाइणिं । (३)

अपरः ॥ एवं कलेम्ह ॥ इति तथा कुरुतः ॥

णिम्महिअ चण्ड-मस्तिए ! महिग-महाशुल-भिन्नगत्तिए !
कचाइणि ! गजचम्मवस्तिए ! लक्खु मं चण्डशूलह-
त्थिए ! ॥ (४) (द)

राजा । सर्वतोऽवलोक्य सविस्मयम् ॥ अहो ! (ध) बीभत्सो
पचारप्रियत्वं कात्यायन्याः । तथाहि ।

जरन्निर्मान्याद्या मृतमहिष-गो-कण्ठलुलिताः
प्रलम्बन्ते घण्टाः श्रवणकट् टङ्कारपटवः ।

(३) अरे ! पणम इमां तुङ्ग-तरु-कुहर-वासिनीं भगवतीं चण्ड-
कात्यायनीम् । एवं कुर्मः ।

(४) निर्मथित-चण्ड-मस्तके ! महिषासुरभिन्न-गात्रं ! ।

कात्यायनि ! गजचर्मवासिनि ! रज मां चण्डशूल-हस्तं ! ॥

(थ) तुङ्गेति । तुङ्गस्य उन्नतस्य तरोः कुहरे गह्वरे यमतीति त-
योक्तां चण्डा कोपना कात्यायनी ताम् ।

(द) निर्मथितेति । निर्मथितं छिन्नं चण्डस्य असुरविशेषस्य मस्तकं
यया तत्सम्बुद्धौ । महिषासुरेण भिन्नं शृङ्गादिभिः विद्धं गात्रं
यस्यास्तत्सम्बुद्धौ गजस्य तदाकारासुरविशेषस्य शम्भुहतस्येति भावः
चर्म वस्ते व्याख्यादयतीति तत्सम्बुद्धौ, चण्डं तीक्ष्णं शूलं हस्तं यस्यास्तत्
सम्बुद्धौ ।

(ध) बीभत्सेति । बीभत्सा जगुष्मिताः उपचाराः पुजोपकरणानि
प्रिया यस्याः तद्भावः ।

(न) जरदिति जरद्भिः पर्युषितैरित्यर्थः निर्मात्यैः अतृप्तकृत्सुभ-

तत्तुस्तम्भे देव्याः कृतर्धिर-पञ्चाङ्गुलितले

रटन्त्येते यस्मिन् प्रकृति-बलि-लोला बलिभुजः ॥ (न)

॥ सप्रणामपञ्जलिं वद्धा ॥

भगवति ! चण्ड ! प्रेते ! प्रेतविमानप्रिये ! लसत्येते !

प्रेतास्थि-रौद्ररूपे प्रेताग्निनि ! भैरवि ! नमस्ते ॥ (प)

॥ नेपथ्ये कलकलः ॥

राजा ॥ आकस्मिकं ॥ अहो ! नानादिगन्त-पातिनां (फ)
स्वनीड-पर्युत्सुकानां दिवसावसानं शंशिनां संरावणं विह
ङ्गानाम् ।

पत्तादिभिः आद्याः युक्ताः शुष्कपुष्पत्वमानाङ्गुता इत्यर्थः स्तनानां
महिषाणां गवाञ्च कण्ठेषु लुलिताः पूर्वं शङ्खिताः स्वर्णकटुः सुवि-
कठोरः दण्डकारः टं टम् इत्याकारध्वनिः तत्र पटः स्तुतिकर्तृमन्त्र-
इत्यर्थः घण्टाः प्रलम्बन्ते प्रकर्षेण लम्बमानाश्चिह्नन्ति । एते प्रकृत्य-
स्वभावेन बलिषु पञ्चोपहारदेव्येषु लोलाः सन्तुष्टाः बलिभुजः वायसाः
अपि रुधिरैः शोणितैः पञ्च अङ्गुलयः (आनपना इति भाषा) यत्र
तत् रुधिरपञ्चाङ्गुलि, कलं रुधिरपञ्चाङ्गुलि तत्रं यस्य तादृगे अस्मिन्
देव्याः तत्तुस्तम्भे स्थिता इति शेषः रटन्ति शङ्खायन्ते मिखरिणोदत्तम् ।

(प) प्रेते इति । प्रकृतम् इतं गतिः यथा तत्त्वम्बुद्धौ प्रकृतगति-
तायिनीत्यर्थः । प्रेतानां विमानं व्योमयानं प्रियं यस्याः तत्त्वम्बुद्धौ
प्रेतत्वनिविधाश्रिणीत्यर्थः । लसन्तः विराजन्तः प्रेताः कृष्णा यथा
तत्त्वम्बुद्धौ, प्रेतानाम् अस्थिभिः कङ्कालैः रौद्रं भोक्तृं रूपं यस्याः
तत्त्वम्बुद्धौ । प्रेताग्निनि भवभोजिनि ! ।

(फ) नानेति । नानादिगन्तेभ्यः बहुभ्यः दिशामन्तेभ्यः पतन्ति
आगच्छन्तीति तथोक्तानां स्वनीडेषु निजकुलायेषु पर्युत्सुकानाम्
उत्कर्षितानां दिवसस्य अवसानं शंसन्ति स्वचरन्तीति तद्दयानां विह-
ङ्गमानां पत्तिषां संरावणं व्यर्षी कोलाहलः ।

प्रतीचीं दृष्ट्वा ॥ न कस्यचिन्नाम न दुरतिक्रमा दैवपरि-
पाटिः (ब) ।

अथमसौ गगनाङ्गण-दीपक-
स्तरल कालभुजङ्ग शिखामणिः
क्षण-विडम्बित-बाहुव-विग्रहः
पतति वारिनिधौ विधुरो रविः (भ)

समन्तावदलोक्य सविज्ञयम् ॥

सम्याबध्यास्त्र-शोणं तनु-दहन-चिताङ्गार-मन्दार्कविम्बं
तारानारास्थिकीर्णं विशद-नर-करङ्गायमाणोज्ज्वलेन्दु ।
हृथक्कतञ्जरीषं घन-तिमिर-महाधूम धूस्रानुकारं
जातं लोलाश्मशानं जगदखिलमहो ! काल-कापालिकस्य (म)

(ब) नेति । दैवपरिपाटिः दैवगतिः कस्यचित् जनस्य न दुरतिक्रमा न अनङ्गुत्ता न, अपि तु सर्वस्यैव दुरतिक्रमेति नाम सम्भावनानां सम्भ-
वयामीत्यर्थः ।

(भ) अथमिति । अथम् असौ गगनाङ्गणदीपकः आकाशचक्षुःप्रदीपः
तरलः प्रभोज्ज्वलः कालभुजङ्गस्य कृष्णसर्पस्य अन्यत्र कालः समय एव
भुजङ्गः तस्य शिखामणिः फणरत्नम् अन्यत्र कालप्रवर्तक इति भावः ।
क्षणे प्रतापक्षणे विडम्बितः असुलतः बाहुवस्य बाहुवानस्य विग्रहः
शरीरं येन तथाभूतोऽपि ह्याभ्युतं विधुरः दीनः दैवहतः इति भावः ।
रविः सूर्यः वारिनिधौ सञ्चरे पतति अक्षं गच्छतीत्यर्थः । इतवि-
लम्बितं दन्तं इतविडम्बितमाहुः नभौ भराविति तद्वक्ष्यताम् ।

(म) सम्येति । अहो ! आश्चर्यम् । अस्मिन् समस्तं जगत् काल-
एव कापालिकः तन्मोक्षाभिचारिककर्मा धार्मिकविशेषः तस्य लोलाङ्ग-
शानं विहारप्रोतभूमिः जातम् । एतदेव प्रतिपादयन् जगद् विश-

चण्डालो ॥ दृष्ट्वा ॥ कथं,

अस्तं गच्छति शूले वज्रहाणं गदे जघा वज्रम् ।

एषे तमशंवाडे चण्डालकुलं व्व ओदरइ ॥ (५) (य)

राजा ॥ सर्वतोऽवलोक्य सावष्टम्भम् ॥ अहो ! अतिगम्भीर-

भौषणाः सम्प्रति वर्तन्ते श्मशानशास्त्रिनः ।

तथाहि ।

आस्त्रादुत्पतन्तः पृथु-कुहर-गृहद्वारि कूजन्युलूका

धुन्वन्तः पक्षपालीः प्रबल-किलकिला मूर्ध्नि गृध्राः पतन्ति ।

(५) कथम् ?

अस्तं गच्छति सूर्ये बध्यस्थानं गते यथा बध्ये ।

एष तमः सङ्घातश्चण्डालकुलमिवावतरति ॥

नष्टि सन्ध्येत्यादि । सन्ध्या एव बध्ना विनाश्या तस्याः क्षणस्यावि-
त्वादिति भावः तस्या अस्त्रेण रुधिराण्य रागेण च शोणं रञ्जितम् ।
ततः अल्पः दहनः अग्निर्यत्र तादृशश्चिनाया अङ्गार इव मन्दं निष्प्रभं
अर्कविम्बं यस्मिन् तथोक्तम् । ताराः नक्षत्राण्येव मारास्त्रीनि शव-
ककुलाः तैः पूर्यम् आकीर्णम् । विशदः निमलः वः नरकरङ्गः नर-
कपालं स इव आचरन् उज्ज्वलः इन्दुसन्दः यत्र तादृशम् । हृष्यन्तः
नक्तक्षुराणां निशाचराणां ओषाः सङ्घाः यस्मिन् तथाविधं तथा घनानि
सान्द्राणि तिमिराण्येव महाधूमाः धूमसङ्घयः तैः धूमः धूमलः
अनुकारः अनुकरणं यस्य तथाविधम् । सङ्घराट्टतम् ।

(य) अस्तमिति । बध्ये अस्तमवधदण्डे बध्यस्थानं गते यथा
सूर्ये अस्तं गच्छति एषः तमसां तिमिराणां सङ्घातः समूहः चण्डाल-
कुलमिव बध्यवातकण्डन्मिव अवतरति बध्यस्थानमिति भावः ।

(र) आस्त्रादिति । उलूकाः पक्षपाः आस्त्रात् आ प्रका-

शाखायालम्बि-शीर्यत्-कुणप-घन-वसा-गन्धमाघ्राय रौद्रं
क्रन्दन्तः स्फारयन्ति स्फुरदनलशिखाः फेरवः फेत्कृतानि ॥ (२)

एकः ॥ जनान्तरम् ॥ अले ! विविध-वेताल-शङ्कुले एषे
दक्षिण-मशारे । ता शिग्घं शिग्घं गच्छम् । (६)

अन्यः ॥ एवं कलेम्ह । (७)

उभौ ॥ प्रकाशम् ॥ अले ! महद्दलअश आसाए एटं
मशारं माहिण्डमेण अही-रत्तं तुए अप्पमत्तेण चिद्धि-
दब्बं । (८)

(६) अरे ! विविध वेताल शङ्कुलमतर्दक्षिण इत्येतान्, तत् शीघ्रं
शीघ्रं गच्छावः ।

(७) एवं कुर्वः ।

(८) अरे ! महत्तरस्याश्रया एतत् इत्येतान्माहिण्डमानेन अही-
रत्तं त्वया अप्रमत्तेन स्थातव्यम् ।

ख्यात् स्वल्पपर्यान्तमित्यर्थः उत्पन्नः उद्गच्छन्तः सन्तः पृथु विशालं
यत् कुहरं गहरं तदेव गृहं तस्य द्वारि कुजन्ति कठोरं नदन्ति ।
गृहाः शकुनयः पक्षपातीः पक्षान् धुन्वन्तः कम्पयन्तः तथा प्रयत्नं
किलकिलम् व्यक्तगन्धविशेषो येषां तथाभूताः सन्तः मूर्ध्नि शिरसि
इत्येतान्शास्त्रिणामिति शेषः पठन्ति । फेरवः ऊष्णकाय शाखाग्रेषु,
विटपाग्रेषु आकम्बितां लम्बमानानां शीर्यतां गजदङ्गानां कण्ठपानां
शवानां रौद्रं कटु घनं सान्द्रं वसागन्धं मेदोगन्धम् आघ्राय क्रन्दन्तः
क्रोधन्तः अतएव स्फुरन्ती मुखविवरात् निःसरन्ती अनलशिखा येषां
तथाभूताः सन्तः फेत्कृतानि स्वजातिरसविशेषान् स्फारयन्ति विकार-
यन्ति । सगंधराष्ट्रम् ।

राजा ॥ सहषेम् ॥ एवं, वदादिशति स्वामी ।

नेपथ्ये ॥ कलकलः ॥

चण्डालौ ॥ सभयम् ॥ हा मादिए ! (ल) समुत्थिते निशा-
कलत्रले ता शिम्भं पलायम् ॥ (६) इति निष्क्रान्तौ ॥

राजा ॥ सावत्थं परिक्रम्य दृष्ट्वा ॥ अहो ! वीभत्सदर्शनाः
कौशपनिकायाः । (व)

तथाहि ।

जरत्कूपाकारैर्नयनपरिवेषैस्तनुशिरा-
करालाच्चैर्घोषाः कुटिलरदनाः क्रूरवदनाः ।
अनाडी-जङ्घा-द्रुम-कुहर-निम्नोदर-भुवो
वन-स्नायु कन्ध-स्थपुटपटलं बिभ्रति वपुः ॥ (श)

(६) हा मादिके ! समुत्थितो निशा-कलकलः । तत् शीघ्रं पला-
यामहे ।

(ल) मादिके मातः ।

(व) कौशपनिकायाः शवनिवासाः ।

(श) जरटिति । जरतां पुरातनानां कूपानाम् आकार इव
आकारो येषां तथाभूतैः नयनपरिवेषैः नेत्रपरिधिभिः नेत्रकङ्करै-
र्युग्मैः । उपलक्षिताः तनुभिः जीवाभिः शिराभिः कदाशाः भीषणाः
उच्चैः उन्नताः घोषा नासा येषां तथोक्ताः कुटिलाः रदना दन्ता
येषां तादृशाः क्रूरं विकटं वदनं येषां तथाभूताः नाडीजङ्घाः शिरा-
मवजङ्घावन्त इत्यर्थः । द्रुमकुहरवत् ह्यकोटरवत् निम्ना उदरभूतः
जठरस्थानानि येषां तथाविधाः कन्धो कण्ठपाः वनैः स्नायुभिः
शिराभिः कन्धं स्थपुटपटलं सन्निवृत्तानघयः यस्य तथाभूतं वपुः शरीरं
बिभ्रति वृद्धन्ति । शिखरिणीहस्तम् ।

॥ सकौतुकमवलोक्य ॥ अहो ! क्रीडा-कलह-कीशलं पिशा-
चानाम् ।

तथाहि ।

पिवत्येकोऽन्यस्मात् घनरुधिरमाच्छिद्य चषकं

ज्वलज्जिह्वो वक्त्राहलितमपरो लेदि पिवतः ।

ततस्त्यानान् कश्चिद् भुवि निपतितान् शोणितकणान्

चणादुच्चैर्ग्रीवो रसयति लसद्दीर्घरसनः ॥ (घ)

॥ सकौतुकमवलोक्य सखितम् ॥ अहो नु खलु भोः ! परि-
हास इव दुर्विदग्धानां (स) केलिरपि रसान्तरम् आल-
म्बते यातुधानानाम् ।

तथाहि ।

क रम्यः सभांगो मृदु-मधुर-चेष्टाङ्ग सुभगः

कटाक्षाः कान्योन्यं प्रलयविततीक्याद्युतिभृतः ।

(घ) पिवतीति । एकः पिशाचः अन्यस्मात् पिशाचात् घनं
रुधिरं यत् तादृशं चषकं पानपात्रं पिवति । अपरः पिशाचः
ज्वलन्ती जिह्वा यस्य तथाविधः पिवतः अपरस्य पिशाचस्य वक्त्रात्
रुक्मात् गलितं भ्रष्टं रुधिरमिति शेषः लेदि । लसन्ती स्फुरन्ती दीर्घा
रसना जिह्वा यस्य तथाविधः कश्चित् पिशाचः लज्जात् लज्जमानेन
उच्चैः उच्चमिता पीता येन तथोक्तः सन् ततः तस्मात् अपरस्य सखा
दित्यर्थः भुवि निपतितान् त्यानान् घनान् शोणितकणान् रसयति
प्यास्तादयति । विस्मयिणीकृतम् ।

(स) दुर्विदग्धानां मूढानां रसान्तरं भिन्नरसं केनिदर्शने हि
लोकानां केलौ प्रवृत्तिर्जायते, एतेषां नु तद्दर्शने नहि राग एवेति
भावः । यातुधानानां राजसानाम् ।

(च) कीर्ति । मृदी कोमला मधुरा मनोहारिणी चेष्टा व्यापारा

क दंष्ट्रासङ्घट्ट ज्वलित-दहन-सुम्बितविधि-

घनाश्लेषः कायं प्रतिरसदुरःपञ्जररवः ॥ (ह)

॥ सङ्गणमवलोक्य ॥ धिगतिबोभक्तमेतत् ।

चिताग्नेराकृष्टं नलक-शिखर-प्रोतमसकृत्

स्फुरद्भिर्निर्वार्य्य-प्रलयपवनैः फुत्कृतशतैः ।

शिरो नारं प्रेतः कवलयति तृणावश-ललत्-

करालास्यः मृथद्वदनकुहरस्तूद्भिरति च ॥ (घ)

येषां तादृशैः अङ्गैः करनेत्वादिभिः सुभगः शोभनः अतएव रम्यः
मनोक्तः सम्भोगः स्त्रीसङ्ग इति यावत् क कुत ? अन्योन्यं परस्परं
पलये कल्पान्ते धितता विस्तारं गताः या उल्काः अन्तरीक्षात् पतन्तः
अग्न्युत्पातविशेषाः तासां द्युतिं दीप्तिं विभ्रतीति तथोक्ताः कटाक्षाः
नयनोपान्तपिलोकनानि क ? दंष्ट्राणां सङ्घट्टेन ज्वलितः दहनः अग्निः
यत्र तादृशः चुम्बनविधिः चुम्बनव्यापारः क ? अयञ्च प्रतिरसन् प्रति-
ध्वनन् उरसां वक्त्रसां पञ्जराणां पार्श्वस्थाञ्च रवः स्वनः यत्र तादृशः
घनाश्लेषः गाढालिङ्गनं क ? । सर्वे एव व्यापारा एषां विकृतिभाज
इति भावः । शिखरिणीष्टम् ।

(ज) चिताग्नेरिति । तृणावशेन लोभातिशयेन हेतुना क्लृप्तं
विस्तारं गच्छत् करालं भीषणम् आस्यं मुखं यस्य तथोक्तः प्रेतः शवा-
विष्टो भूतविशेष इत्यर्थः चिताग्नेः ज्वलन्त्याश्चिताया इत्यर्थः आकृष्टं
नलकस्य नासाभूषणविशेषस्य शिखरे अग्रे प्रोतं विद्धं नारं शिरः
शवसङ्घट्टं स्फुरद्भिः प्रसरद्भिः निर्वार्य्या वारयितुमशक्याः ये प्रलयपवना
कल्पान्तवायवः तैः तत्सदृशैरिति भावः । फुत्कृतशतैः बड्भिः फुत्कार-
वातैरित्यर्थः उपलक्ष्ये तृतीया औष्णप्रतिवारणार्थं बहुशः फुत्कर्वाञ्च-
त्यर्थः कवलयति पसति, तथा मृथद्वदनं दहमानं वदनकुहरं मुखविवरं
यस्य तथाभूतः सन् उद्भिरति च । शिखरिणीष्टम् ।

॥ स्मृतिसमिनीय ॥ अलममीषां दर्शनं कुतूहलितया ।
तद्यावत् स्वाम्यादेशमनुतिष्ठन् परितः श्मशानमेव पश्ये-
टामि । परिक्रम्य दृष्टिसमिनीय ॥ अहो ! गम्भीरता निशी-
थिन्याः । (क)

तथाहि ।

सृष्टिग्राह्यं तिमिरतमिती निष्कृते दिग्विभागं
पादन्यासः स्वलति विषमे निष्फला दृष्टिपाताः ।
धाराभिन्नाञ्जन गिरि सुहृत्सुप्तवर्णान्तरत्वात्
लब्धाद्वैतः स्फुरति परितो नीलिमेवैकतानः ॥ (ख)
भवतु, उच्चैस्तावद् व्याहरामि । कः कोऽत्र भोः ! श्रूयतां
मम श्मशानाधिपतेः स्वामिनो व्याहारः ।

अकृत्वा मत्परिज्ञानम्, अदत्त्वा मृतकम्बलम् ।

प्रवर्त्तनीयाः केनापि न श्मशानोचिताः क्रियाः ॥ ग

(क) निशीथिन्याः रजन्याः । गम्भीरता दुरवगाहता ।

(ख) सुटीति । सृष्टिभिः ग्राह्यं पञ्चगोत्रं सान्द्रत्वादिति भावः ।
तिमिरं तमः अभितः समन्तात् दिशां विभागं निष्कृते अपहरति,
पादन्यासः पादविशेषः विषमे उच्चतानते मृगाने स्वलति विपर्यस्यति ।
दृष्टिपाताः नेत्रव्यापाराः निष्फलाः किमपि न द्रष्टुं शक्यते इति भावः ।
धाराभिः वर्णान्बुप्रवाहैः भिन्नः विगलितः यः अञ्जनगिरिः कञ्जल-
शैलः तस्य सुहृत् सदृश इत्यर्थः नीलिना नीलत्वम् एव बुभुक्षमानान्तर-
त्वात् विलुप्तान्यवर्णत्वात् लब्धम् अद्वैतम् अद्वितीयत्वं येन तथोक्तः,
अद्वितीय इत्यर्थः तथा एकः सुख्यः तानः विस्तारः यस्य तादृशः सन्
परितः समन्तात् स्फुरति राजते विकसतीत्यर्थः । सन्दाक्रान्ताहलम् ।
व्याहारः उक्तिः आदेश इत्यर्थः ।

(ग) अकृत्वेति । मत्परिज्ञानम् अकृत्या मामविज्ञाप्येत्यर्थः मृत-

तदव्यप्रभृति,

एतत् तथेति करणीयमिहाप्रमत्तै-

राज्ञा-व्यतिक्रमसहः किल नास्ति भर्तुः ।

ब्रह्मेन्द्र-वायु-वरुणप्रतिमोऽपि यः स्यात्

तस्याप्ययं प्रतिभटोऽस्तु भुजो मदीयः ॥ (घ)

कथं न कश्चिद् व्याहरति । भवतु अन्यतो व्याहरामि ।

परिक्रम्य ॥ कः कोऽत्र भोः ! ।

॥ नेपथ्ये ॥ अयमहं भोः !

राजा ॥ सायदन्धम् ॥ कथं प्रतिव्याहारः (ङ) । भवतु शब्दा-
नुसारेणोपगम्य निपुणमवधारयामि कोऽयमिति । परिक्रम्य

नेपथ्याभिलुख्यमवलोक्य च सर्वस्वम् ॥ अये ! कोऽयम् ?

खट्वाङ्गधृग् भस्मकृताङ्गरागो

नरास्थिभूषोज्ज्वल-रम्य कान्तिः ।

कम्बलं मृतस्य कम्बलं गात्राच्छादनादीनामुपलक्षणमेतत् अदत्त्वा मत्त-
मिति शेषः केनापि जनेन प्रशयानोचिताः क्रियाः शब्दाङ्गादिका इत्यर्थः
न प्रवर्त्तनीयाः न सम्पादनीया इत्यर्थः ।

(घ) एतदिति । इह प्रशयाने एतत् मदुक्तं तथा इति अप्रमत्तैः
अवहितैः सर्वैः करणीयं सम्पाद्यम् । अस्मि अहं भर्तुः स्वामिनः राज्ञः
चण्डाखराजस्य व्यतिक्रमं सहते इति तथोक्तः न किल नैव, प्रभोर्व्यति-
क्रमं केनचिदपि क्रियमाणं नाहं सहे इत्यर्थः । अथ ब्रह्मणः इन्द्रस्य
वायोः वरुणस्य च प्रतिमः सदृशः स्यात् मदीयः अयं भुजः तस्यापि
प्रतिभटः प्रतियोद्धा अस्तु भवतु तादृशेनापि महात्मना अहं योतुस्ये
इति भावः । यसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ङ) प्रतिव्याहारः प्रत्युक्तिः ।

कपालपाणि-वृकरङ्ग-मौलि-

राभाति साक्षादिव भूतनाथः ॥ (घ)

॥ ततः प्रविशति कापालिकवेशो धर्मः ॥

धर्मः ॥ अयमहं भोः !

अयाचितोपस्थितभैक्ष्यवृत्ति-

निवृत्त-पञ्चेन्द्रिय निस्तरङ्गः ।

व्यतीत्य संसार-महाश्मशानं

चरामि बीभत्समिदं श्मशानम् ॥ (ङ)

विचिन्त्य ॥ स्थाने (ज) स खलु रुद्रो भगवान् महाव्रतं
चचार । परः किलायं प्रकर्षः कामचारिणाम् । किन्तु

(घ) खट्वाङ्गवृत्ति । खट्वाङ्गवृत्तः खट्वाङ्गधरः भक्त्या कृतः खट्वा-
रागो खट्वाङ्गवृत्तः येन तथोक्तः । नगाणां कस्यीत्येव भूषा अने-
काराः ताभिः उज्ज्वला रम्या च कान्तियस्य तथोक्तः । कपालः शव-
जिरः पाणौ यस्य तथाविधः, वृकरङ्गं नगास्थि मौलिः शिरोभूषणं यस्य
तथाविधः अतएव साक्षात् स्वयं भूतनाथ इव इव इव आभाति रा-
जते । उपजातिवृत्तम् उत्प्रेक्षानकारः ।

(ङ) अयाचितेति । अयाचिनम् अप्रार्थितं यथा तथा उपस्थितम्
तथा भैक्ष्यं भिक्षावस्थं वस्तु वृत्तिः जीवनोपायो यस्य तथोक्तः अया-
चितेन उपस्थितेन तदभावे भैक्ष्येण जीवित्वित्यर्थः निवृत्तानि संयतानि
त्यर्थः पञ्च इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि यस्य तथाभूतः अतएव निस्तरङ्गः
अनुव्रत इति यावत् सन् संसार एव महत् श्मशानं व्यतीत्य विहाय
इदं बीभत्सं जुगुप्सितं श्मशानं चरामि भ्रमामि । उपेन्द्रवज्रावृतम् ।

(ज) स्थाने युक्तम् । महाव्रतं पूर्वोक्तं भैक्ष्यवृत्तिपञ्चेन्द्रिय संवर्ण-

भैक्ष्याहैतं तपोऽहैतं क्रियाहैतञ्च तत्परम् ।

सुलभं सर्वमेतद् आत्माहैतं तु दुर्लभम् ॥ (भ)

॥ समन्तादवलोक्य सागङ्गम् आत्मगतम् ॥

मया ध्रियन्ते भुवनान्यमूनि

सत्यञ्च मां तत्सहितं विभर्ति ।

परीक्षितुं सत्यमतोऽस्य राज्ञः

कृतो मया वेषपरिग्रहोऽयम् ॥ (ज)

॥ विचिन्त्य साद्यर्थमात्मगतम् ॥ आश्चर्य्यं दुःखपरम्परा-(ट)

स्वशाश्वतमानस्य राजर्षेर्हरिश्चन्द्रस्य चरितम् । अथवा प्रकृ-
तिरियं महात्मनाम् । कुतः,

दिरूपमिति भाः । प्रकर्षः उत्कर्षः कामचारिणां स्वेच्छाचारिणाम्
उदासीनानामिति भावः । तेषां संसारबन्धनाभावेन कामचारित्वमिति
भावः ।

(भ) भैक्ष्याहैतमिति । भैक्ष्याहैतम् अद्वितीयभैक्ष्यवृत्तिः एक-
वारभिक्षाचरणेन जीवनमित्यर्थः । तपोऽहैतः अहैतभावेन द्वैधनूत्य-
ममसा इत्यर्थः तपः चान्द्रायणादिव्रतधारणम् । क्रियाहैतम् अहैत-
भावेन क्रियानुष्ठानम् । तत्परम् एकतानमनसा कृतमित्यर्थः एतत् सर्व-
मेव सुलभं सुप्राप्य अनायासेन सम्पद्यते इति भावः तु किन्तु आत्मा-
हैतम् अद्वितीयस्वात्मनः दर्शनमित्यर्थः दुर्लभं ब्रह्मज्ञानमेव सर्वथा दुर्ल-
भमिति भावः ।

(ज) मयेति । मया अमूनि भुवनानि जगन्ति ध्रियन्ते पाश्वन्ते ।
सत्यञ्च तत्सहितं सर्वभुवनसमन्वितं मां विभर्ति धारयति । अतः कार-
णात् अस्य राज्ञः सत्यं परीक्षितुं मया अयं वेषपरिग्रहः कापालिक-
वेषपरिग्रहमित्यर्थः कृतः । उपजातिवृत्तम् ।

(ट) दुःखपरम्परासु धाराक्रमेण उपगतेषु दुःखसङ्घेषु ।

सुखं वा दुःखं वा किमिव हि जगत्त्यस्ति नियतं

विवेक-प्रध्वंसाद् भवति सुखदुःखव्यतिकरः ।

मनोवृत्तिः पुंसां जगति जयनी कापि महतां

यया दुःखं दुःखं सुखमपि सुखं वा न भवति ॥ (ठ)

भवतु तत्सकाशमेव गच्छामि ॥ पक्रिय दृष्टा सत्तावम् ॥ अये !

अयमसौ महात्मा तदुपसर्पामि ॥ तथा कृत्वा ॥ भो राजन् !

सिद्धिभाजनं (ड) भूयाः ।

राजा ॥ स्वागतं महाव्रतचारिणो (ठ) नैष्ठिकस्य ।

कापालिकः ॥ भो राजन् ! अर्थिनो (ण) वयं भवन्तमुपा-

गताः ।

राजा ॥ लज्जां नाटयति ॥

(ठ) सुखमिति । जगति सुखं वा दुःखं वा किमिव वस्तु निव-
तम् अस्ति ? नैव इत्यर्थः । विवेकस्य ज्ञानस्य प्रध्वंसात् अभावात् सुख-
दुःखयोः व्यतिकरः अवरोधः भवति अविवेकिनः जगति सुखं
दुःखञ्च विभज्य कदाचित् हृष्यन्ति कदाचिद्वा व्यथन्ते इति भावः ।
महतां पुंसां जगति जयिनी उत्कर्षयासिनी कापि अनिर्वचनीया
मनोवृत्तिः अस्तीति शेषः यया मनोवृत्त्या दुःखं सामान्यजनहर्षसाधनं
वस्तु दुःखं सुखं सामान्यजनहर्षसाधनं वस्तु सुखं वा न भवति ।
महात्मानः दुःखे न क्षुब्धन्ति सुखे न वा न हृष्यन्तीति भावः शिखरि-
णीवृत्तम् ।

(ड) सिद्धिभाजनं सफलमनोरथ इत्यर्थः ।

(ठ) महाव्रतचारिणः कठोरव्रतिनः नैष्ठिकस्य वाक्छीव्रतचारिण
इत्यर्थः ।

(ण) अर्थिनः दातृकाः ।

कापान्निकः ॥ अलं व्रीडया; योगवत्तुषो (त) हि वयं,
विदितवृत्तान्ता एव भवतः । तथाप्येवमवस्थस्यापि ते न नः
समोहितदाने दारिद्र्यम् ।

तथाहि पश्य ।

परेषामुकाराय न कथञ्चिन्न साधवः ।

कुहमपि समासाद्य धिनातौन्दुर्वनस्पतीन् ॥ (य)

तद्वधत्तां (द) पुनः ।

राजा ॥ अवहितोऽस्मि ।

कापा ॥ वेताल वज्र-गुटिकाञ्जन-पादलेप-

दैत्याङ्गनाविधि रसायन-धातुवादाः ।

तच्चिन्त्यतां करतलोपगता समैते

विघ्नैः पटैरिव यथा न तिरस्कियन्ते ॥ (ध)

(त) योगवत्तुषः योगः समाधिरेव चतुः येषां तथाविधाः समाधि-
प्रभावात् सर्पं पश्याम इति भावः । नः स्वस्मात् समीहितदाने अभीष्ट-
प्रदाने, दारिद्र्यं दैन्यम् ।

(य) परेषामिति । साधवः कथञ्चित् केनापि प्रकारेण परेषाम्
उपकाराय न न, अपि तु कथञ्चिदपि उपकुर्वन्तीत्यर्थः । इन्दुः चन्द्रः
कुहम् अभावस्थानमपि समासाद्य प्राप्य वनस्पतीन् वृक्षान् धिनोति
रसदानेन प्रीणयति ।

(द) कवधत्ताम् स्ववधानेन श्रुतोक्त इत्यर्थः ।

(ध) वेतालोति । एते वेतालादयः सम करतलगताः हस्तगताः
सिद्धिं प्राप्ता इत्यर्थः पटैरिव वस्त्रैरिव विघ्नैः यथा न तिरस्कियन्ते
अनर्धीयन्ते तत् तथा चिन्त्यतां समाद्यतामित्यर्थः । वेतालः श्वा-
विष्टः भूतः, स चतुः सिद्धयेत् साधकस्य चाश्रया दुष्करमपि

तदादिश्यतां विघ्नप्रत्यूह इति ।

राजा ॥ भोः साधक ! योगबलाज्जानात्येव भवान्.
अस्त्राधीनमिदं शरीरकं, तत् स्वाम्यर्थाविरोधतः (न) प्रयतिष्ये

कापा ॥ भो राजन् ! कुतोऽत्र स्वाम्यर्थाविरोधः । नन्वा-
जामात्रसम्पाद्यं नः समीहितं भवतः । तदिदं नातिदूरं
सिद्धरसानां (प) महानिधानमस्ति तदर्थमस्माभिरारम्भणा-
यमस्ति । भवता पुनरिह स्थेनैव विघ्नप्रत्यूहं प्रति सावधान-
ेन भवितव्यम् ॥ इति निष्क्रान्तः ॥

राजा ॥ सावधम् सर्वतः परिकल्प्य ॥ प्रोत्सरत् (फ) प्रोत्सरत्
विघ्नाः । सर्वथा प्रतिहतो वः प्रसर इति ।

कार्यं साधयति । अत्र कुनिष्ठं तच्च सिद्धं चेत् साधकस्यानुमते स्थाने
प्रति । युटिका च सिद्धा साधकस्य सुखनिक्षिप्ता तदिक्रयार्थं मयि
काकं वा यं कञ्चन प्राणिनं करोति । अत्र ननु सिद्धयेत् साधकस्य नदन-
निक्षिप्तं तस्मै पुण्यीभ्यः सर्वे युद्धपदं विक्रययत्नाच्च प्रत्ययवदं द-
यति । पाटलेपः सिद्धयेत् साधकः तलेपयुक्तपाटः जले स्थिते द-
गन्तुं गच्छति । दैत्याङ्गनाभिर्धिसिद्धौ साधकः दैत्याङ्गनाभिः सप्त यथा-
भिनयितं भोगात् सोक्तुं पारयति । रमायनसिद्धौ साधकः द्रव्यान्तर-
योगेन द्रव्यान्तरस्यादयति । वातुरादिसिद्धये साधकः सुलभेन द्रव्येण
सृष्टादिना दुर्लभं द्रव्यं स्वर्णादिकं सृजति । इति निष्कर्षः । वसन्त-
तिलकं व्रतम् । विघ्नप्रत्यूहः विघ्नान्तरायः ।

(न) स्वाम्यर्थाविरोधतः यथा स्वार्थिनः कृतिर्न स्यात् तथा इति भाष्यम् ।

(प) सिद्धरसानां सिद्धानां रसानां वस्तुविशेषाणां महानिधानं
महान् निधिः । आरम्भणीयम् उद्योगव्ययम् ।

(फ) प्रोत्सरत् उपगच्छत । प्रतिहतः विद्रुतः निद्रिष्ट इति भाष्यम् ।
अयेति शेषः । प्रसरः स्थितिः ।

। नेपथ्ये ॥ राजन् ! यथाज्ञापयसि ।

श्रेयांसि विवृतद्वाराण्यथ विद्याः स्वयंवराः ।

सिद्धयः कामचारिण्यस्त्वदाज्ञां कोऽतिवर्त्तते ॥ (व)

॥ राजा ॥ सहर्षम् ॥ दिष्ट्या तथेति प्रतिपन्नमस्मद्वचनं
विघ्नैः ।

प्रियं नः प्रियम् ।

॥ ततः प्रविशन्ति विमानचारिण्यो विद्याः ॥

॥ सहसोपप्लव्य ॥ राजन् ! हरिश्चन्द्र ! दिष्ट्या वर्द्धसे ।

त्वय्यचेष्टत राजन्ये क्रुद्धो यद् दारुणो मुनिः ।

विद्यास्त्वद्विपदां मूलं ता वयं समुपस्थिताः ॥ (भ)

राजा ॥ ॥ वृद्धा साश्चर्यमात्मगम् ॥ कथमिमास्ता भग-
वतो विद्याः ? यासु भगवतां विश्वामित्रस्यापि तीव्रैस्तपां-
भिरवसन्नम् ॥ प्रकाशम् अञ्जलिं वृद्धा ॥ नमस्त्रिलोक विज-
यिनीभ्यो विद्याभ्यः ।

(व) श्रेयांसीति । अथ श्रेयांसि मङ्गलानि विवृतम् उद्घाटितं
द्वारं येषां तादृशानि, विद्याः पूर्वरक्षिता इति भावः स्वयंवराः
स्वयंवराणि द्विग्यः तथा सिद्धयः कामचारिण्यः यथेष्टसम्पत्तिः सर्वत्र
तथेति योज्यम् । अतः कः त्वदाज्ञां तव आदेशम् अतिवर्त्तते अति-
क्रमति ? अथ सर्व एव तत्र वशे वर्त्तते, कोऽपि तवादेशं नातिक्राम-
तीत्यर्थः ।

(भ) त्वयीति । मुनिः विश्वामित्रः क्रुद्धः सन् अस्माकमपगमा-
दिति भावः राजन्ये त्वयि यत् यदर्थमित्यर्थः दारुणः निष्ठुरः अचे-
ष्टः अवहारात् तव विपदां मूलं ता विद्या वयं समुपस्थिताः ।

विद्याः ॥ राजन् ! त्वदायत्ता (य) वयम्, अतस्त्वं
शाधि नः ।

राजा ॥ यदि मामनुग्राह्यं भवत्योऽनुमन्यन्ते, ततो
भगवन्तं कौशिकमुपतिष्ठध्वं ततोऽनपराद्धं मुनेरात्मानं
समर्थयामि ।

विद्याः ॥ मविस्मयं परस्परसवलोक्य ॥ राजन् ! एवमसौ ॥
॥ इति निष्क्रान्ताः ॥

ततःप्रविशति स्कन्धारोपित-निधानेन वेतालानुगम्यमानः कापालिकः ।

कापालिकः ॥ महोपसृत्य ॥ राजन् ! दिष्ट्या वदेम,
संसिद्ध-रसस्यास्य (र)महानिधानस्य लाभाभ्युदयेन, तद्
पयुज्यतां भगवान् रसेन्द्रः ।

यस्योपयोगाद्वधूय सृत्य,
मासाद्य सद्योऽमरलोकमार्गम् ।

(म) अरसन्नं व्यधीभूतं तावत्तपोभिरपि या वशीकर्तुं न शक्यन्तं
इति भावः ।

(य) त्वदायत्ता तवाधीनाः, शाधि आज्ञापय । ततस्तदा अनप-
राद्धम् अपराधरहितम् आत्मानं मुनेः समर्थयामि मुनिसमीपे अनप-
राधी भवामीत्यर्थः ।

(र) संसिद्धेति । संसिद्धः सम्यक् सिद्धिं गतः अधीनीभूत इत्यर्थः
रसः भोगाधिकारः यस्य तादृशस्य महानिधानस्य सहितः रत्नराशिर-
त्यर्थः । उपयुज्यतां भुज्यतां रसेन्द्रः उत्कृष्टः रसः भोग्यवस्तु इत्यर्थः
भगवान् सर्वार्थज्ञानान् । अनेन रसेन्द्रेण सर्वसिद्धिर्जायते इति भावः ।

(न) यथेति । यस्य रसेन्द्रस्य उपयोगात् अभ्यवहारात् सिद्धाः
नवसिद्धयः पुंसः सद्यः संपदि सृत्य, अवधूय निरस्य अमरत्वमापद्य
इत्यर्थः अमरलोकमार्गं स्वर्गमार्गम् आकाशमित्यर्थः आसाद्य प्राप्य

विरुढकल्पद्रुममञ्जरीणि

शिरांसि मेरोर्विहरन्ति सिद्धाः ॥ (ल)

राजा ॥ ननु दासभाव-विरुद्धमेतत्, एवं किल वञ्चितः स्वामी स्यात् ।

काष्ठा ॥ साश्चर्यमात्मगतम् ॥ अहो आश्चर्यम् ! भवत्वेवं तावत् ॥ प्रकाशम् ॥ यद्येवं गृह्यतां सकलत्रस्यात्मनो निष्क्रियायैतस्मिन्निधानम् (व) ।

राजा ॥ कथमेवं भविष्यति, यतोऽधनं (श) दासभावं मन्वासे । स्वाभ्यर्थतस्तु (व) नेदं प्रत्याख्यानमर्हति इत्यनुमतं यत्तद्वत् भवतः सङ्कल्पः, तत्राप्यतां स्वामिनो निभृतमिदं निधानिधानम् ।

काष्ठा ॥ साश्चर्यमात्मगतम् ॥ अहो ! धैर्यम् । अहो ! ज्ञानम् । अहो ! महानुभावता च । अथवा,

उत्पन्नशक्तिं लब्धेत्यर्थः । विरुढाः सञ्जाताः कल्पद्रुमाणां सङ्गर्भः येषु तानि मेरोः सुमेरुपर्वतस्य शिरांसि शृङ्गाणि विहरन्ति तेषु क्रीडन्तीत्यर्थः । उपजातिदृष्टम् ।

(व) निष्क्रियाय दास्यमोचनाय ।

(श) अधनमिति । सन्त्यन्ते शास्त्रकारा इति शेषः । आख्यां पत्राय दासस्य त्वय एवाधनाः सृताः । यत्ते समाधिगच्छन्ति दस्यते तस्य तद्वन्मतिं शास्त्रादिति भावः ।

(ए) स्वाभ्यर्थत इति । स्वामिनः अर्थतः निमित्तात् । इदं धनं प्रत्याख्यानं परित्यागं नार्हति, न परित्यक्तुमुचितमिति भावः । अनुमतः स्वीकृतः । सङ्कल्पः कल्पिलापः निषिद्धानविषय इति भावः । अप्यतां लभ्यतां भवेति शेषः । स्वामिनः कृते इति शेषः । स्वाभ्यर्थम् अर्पितत् गृह्णामीति भावः ।

चलन्ति गिरयः कामं युगान्त-पवनाहताः ।

कच्छेऽपि न चलत्येव धीराणां निश्चलं मनः ॥ (स)

तन्ममापि किमतिनिर्वन्धेन (ह) ॥ प्रकाशं वेतालं प्रति ॥

भद्र ! गम्यताम्, क्रियतामस्य राज्ञः समीहितम् ।

वेतालः ॥ ॥ सप्रणामम् ॥ जं साधक्यो अणवेदि (१०)

इति निष्क्रान्तः ॥

कापा ॥ समन्तादवलोक्य ॥ भो राजन् ! प्रभातप्राया
वर्त्तते विभावरौ । तत् साधयिष्यामस्तावत् ।

राजा ॥ भोः साधक ! स्मर्त्तव्या वयं दुःस्थितकथासु (न)

कापा ॥ राजन् ! देवतास्त्वां स्मरिष्यन्ति ॥ इति

निष्क्रान्तः

राजा ॥ प्राचीमवलोक्य सप्रसादम् ॥ अये ! कथम् ?

तमो विभिद्य गहनं सन्ध्यारुण-पुरःसरः ।

अनुग्रहाय लोकानाम् उदेत्ययमहर्षतिः ॥ (क)

(१०) यत् साधकः आज्ञापयति ।

(स) चलन्तीति । गिरयः पर्वताः युगान्तपवनेन प्रलयसमीरणेन
आहताः ताडिताः सन्तः कामम् अवश्यं चलन्ति । धीराणां मङ्गलां
निश्चलं चेतः कच्छेऽपि व्यसनेऽपि नैव चलति ।

(ह) अतिनिर्वन्धेन अत्याग्रहेण । समीहितम् अभीष्टं स्वामिनः
निधिप्राप्तिरूपमिति भावः ।

(न) दुःस्थितकथासु दीनजनप्रस्तावेषु ।

(क) तम इति । अयम् अहर्षतिः सूर्यः गहनं सान्द्रं तमः
तिमिरं विभिद्य निरस्य सन्ध्या प्रातःसन्ध्या अरुणः सप्तारधिव पुरः

तद् यावद्दहमपि भगवती-भागीरथी-तीरमुपगम्य स्वाभ्या-
देशमनुतिष्ठानि ॥ इति निष्क्रान्तः ॥

इति श्रीआर्यक्षेमीश्वरकृते चण्डकौशिकनाटके
श्मशानचरितं नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

॥ ततः प्रविशति विह्वलमलिनवेषो राजा ॥

राजा ॥ अनिर्येदं निश्चयः ॥ कष्टं भोः ! कष्टम् !

यद्वैरं मुनिसत्तमस्य सुहृदां त्यागस्तथा विक्रयो-
दाराणां तनयस्य चेदमपरं चाण्डाल-दास्यञ्च यत् ।
दुर्वाराणि मया कठोरहृदयेनाप्तानि मूढात्मना
यस्यैतानि फलानि दुष्कृतमहो ! किन्नाम तदारुणम् ! ॥(क)

ततः अग्रेसरो यस्य तथाभूतः सन् लोकानां जगतामनुपचाय उदेति
उद्गच्छति ।

इति चतुर्थाङ्कव्याख्या समाप्ता ।

(क) यदिति । मुनिसत्तमस्य विश्वामित्रस्य यत् वैरं विद्वेषः म-
नोति शेषः, तथा सुहृदां बान्धवानां त्यागः, दाराणां पत्न्याः तनयस्य
पुत्रस्य च विक्रयः, इदञ्च अपरं यत् चाण्डालदास्यम् एतानि दुर्वाराणि
दारदितुमशक्यानि मूढात्मना मन्दमतिना कठोरहृदयेन निष्ठुरमनसा
मया आप्तानि प्राप्तानि, यस्य दुष्कृतस्य एतानि फलानि, अहो ! आ-
रुण्यं तत् किं नाम दारुणं दुष्कृतम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

॥ सर्वैकव्यम् ॥ अहो ! बलवती भवितव्यता । कुतः,
मामानस्यशिरोधरं प्रभवता क्रुद्धेन राज्यश्रिया
यद्विश्लेषयतापि तेन मुनिना निःशेषितं नस्त्यम् ।
तत्रापि व्यसनप्रियेण विधिना वृत्तं तथा निष्ठुरं
येनात्मा तनयः कलत्रमपि मे सर्वं विलुप्तं क्षणात् ॥ (ख)

॥ चिन्तां नाटयित्वा दीर्घञ्च निश्चय्य सर्वैकव्यम् ॥ अहह !
शोचन्ती रजनीषु दैन्यविधुरा नूनं कृशाङ्गी मया
कर्त्तव्यं किल चिन्तयत्यनुदिनं सा निष्कृत्य चेतसा ।
प्राणानामवलम्बनं च कुरुते भूयोऽपि मे सङ्गमे
हा ! कष्टं तदिमां दशामुपगतं पापं न सा वेत्ति माम् ॥ (ग)
॥ निश्चयः ॥ हा वत्स रोहिताश्व !

(ख) सामिति । प्रभवता सञ्जातभावेण तेन मुनिना क्रुद्धेन क-
पितेन सता आनस्यशिरोधरः आनतधीवं मां राज्यश्रिया विश्लेषयता
यथोजयतापि यत त्वयं न निःशेषितं न गृहीतमित्यर्थः तत्रापि तस्मिन्
त्वयेऽपि व्यसनप्रियेण विपतप्रियेण विधिना दैवेन तथा निष्ठुरं प्रवृत्त-
आचरितं येन आचरितेन मे भय आत्मा तनयः कलत्रं यत्नी अपि
विलयमेतदित्यर्थः सर्वं क्षणात् विलुप्तं विध्वंसम् । शार्दूलपिक्रीडितं
वृत्तम् ।

(ग) शोचन्तीति सा सत्प्रिया नूनं निश्चितं मया विधुर्कृतीति शेष-
रजनीषु शोचन्ती शोकपरा दैन्यविधुरा दैन्येन दुरवस्थया विधुरा
कातरा कृशाङ्गी क्षाणकनेवरा सती अनुदिनं चेतसा कर्त्तव्यं निष्कृत्य
कथं प्रभोः सकाशात् आत्मभोजनं करोमीत्येवं रूपं चिन्तयति किल ।
भूयः पुनरपि सत्सङ्गमे सत्सङ्गार्थं निमित्तार्थं सप्तमी । प्राणानामवल-
म्बनं धारणं कुरुते च । हा इति खेदसूचकमव्ययं कष्टं तत् सा दमां

धात्रीजनाङ्गशतदुर्ललितः कथं नु
 भूमौ चिरं लुठसि वत्स ! विरूढ-निद्रः ।
 त्वामद्य पार्थिवशतैरभिनन्दिताजम्
 आज्ञापयन्ति वटवः श्रुत दुर्ग-रूढाः ॥ (घ)

॥ चिरं विचिन्त्य सकृत्क्षणम् ॥

सज्जो मौलिरयं पतन्तु विपदस्तासां कृतं स्वागतं
 यत् सत्यं कृतकृत्य-सुस्थ-मनसां तुल्या विपत् सम्पदा ।
 वत्स ! त्वं तु दुर्नोपि मेऽद्य हृदयं येनाङ्गशय्योचितः
 क्रेणाकृतकृत्य एव सहसा दष्टोऽसि दैवाहिना ॥ (ङ)

दशां चाण्डालदास्यमिति भावः उपगतं प्राप्तं पापं मां न वेत्ति न जानाति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) धात्रीति । हे वत्स ! त्वं धात्रीजनानाम् अङ्गशतेषु शत-
 शतोत्सङ्केषु दुर्ललितः वपलत्वात् ताभिः दुःखेन ललित इत्यर्थः इ-
 दानीं कथं नु केन प्रकारेण वा विरूढनिद्रः प्राप्तिनिद्रः चिरं भूमौ
 लुठसि ? अद्य श्रुतानि शास्त्राणि एव दुर्गाणि दुर्गमवस्तूनि तेषु
 रूढाः प्रसिद्धिं गताः शास्त्रपारगा इत्यर्थः वटवः ब्राह्मणाः पार्थिवानां
 राज्ञां शतैः अभिनन्दिता प्रतिपालिता आज्ञा यस्य तादृशं त्वाम् आ-
 ज्ञापयन्ति भृत्यवत् कर्मणि नियोजयन्ति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ङ) सज्ज इति । अयं मौलिः शिरः सज्जः ग्रहणार्थं प्रस्तुतः,
 विपदः, पतन्तु एवेति शेषः, तासां विपदां स्वागतं कृतं हे विपदः
 सुखेन आगता यूयमिति सम्भाषितमिति भावः । कृतं कृत्यं
 कार्यं यैः ते कृतकृत्याः कृतकार्याः अतएव सुस्थं मनो वेषं तादृशाः
 कृतकृत्याश्च ते सुस्थमनसश्चेति तथोक्तानां विपद् सम्पदा तुल्या इति
 यत् तत् सत्यम् । यदाहं कृत्यं सम्पादितवानस्मि तदा तेनैव सुस्थ-
 विस्रतया विपदं त गणयामीति भावः । हे वत्स ! त्वं तु तमेव अद्य

॥ सायंकम् ॥ शान्तं पापं प्रतिहतममङ्गलं वत्सस्य ।

क्रूरेणाकृतकृत्य एव गमितो दैवेन कष्टां दशाम् ॥

वामाजिस्सन् नं सूचयित्वा दक्षिणमुजस्फुरणञ्च, सहर्षम् ।

स्यन्दते वामनयनं बाहुः स्फुरति दक्षिणः ।

व्यसनाभ्युदयौ प्राप्ताविदं कथयतीव मे ॥ (च)

॥ त्रिविचय ॥ अथवा किमद्यापि व्यसनाभ्युदय चिन्तया ?

पर्याप्तः खलु दुरात्मा हरिश्चन्द्रहतकः । तथाहि

अतः परं यद्व्यसनं नूनमभ्युदयो हि सः ।

पापस्याभ्युदय-हारम् ददानीं मरणं हि मे ॥ (क)

॥ प्रविश्यापटाजोपेण चण्डालः ॥

चण्डालः ॥ अले शुदस्य । (१)

राजा ॥ सायंकम् ॥ भद्र ! किम् सुतस्य ?

चण्डालः ॥ अले ! एवं भणामि, जघा शुदस्य वज्र

भञ्ज पाश पङ्क्तिर्वर्त्तणी द्रात्यया कलुषं कलुषं रोअन्ता

(१) अरे सुतस्य ।

(२) अरे ! एवं भणामि, यथा सुतस्य वज्रमस्य पार्श्वपरिवर्त्तनी

मे मम हृदयं दुनोपि तं पयसि, येन, क्रूरेण दैवमेव अहिः पद्मगः तेन

मम अहमेव शय्या तस्याम् उचितः अभ्यस्तारस्यान इत्यर्थः त्वम् अकृत-

कृत्यः बालकत्वात् किमपि कार्यं सुखभोगादिकमर्त्तुं नैव सहमादृतः

असि ? । आदूर्लविक्लीडितं वृक्षम् ।

(च) स्यन्दते इति । वामं नयनं स्यन्दते दक्षति, दक्षिणश्च बाहुः

स्फुरति । इदं वामनयनस्यन्दनदक्षिणबाहुस्फुरणं मे मम व्यसनाभ्यु-

दयौ विपत्नस्मदौ प्राप्तौ आगतौ कथयतीव सूचयतीव । पर्याप्तः व्यस-

नस्य अभ्युदयस्य च परां काठां प्राप्त इत्यर्थः ।

(क) अत इति । अतः अत्र तु चण्डालजटायाः परं यत् व्यसनं

चिह्नादि ता तुलिग्रं तुलिग्रं गदुग्र गेह श्रे शुद्धकम्बलं,
अहम्भि ग्रामिणो ग्रामाग्रं जेव्य गच्छामि (२) । इति निष्कान्तः ॥

राजा ॥ परिक्रामति ।

॥ नेपथ्ये ॥ हा जाद ! कहिं सि, देहि मे पड़िवअणं । (३)

राजा ॥ श्रुत्वा सकरुणम् ॥ अहह ! दारुणः प्रलापः ।

॥ ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा वैक्लव्यं नाटयन्ती शैव्या ॥

शैव्या ॥ हा जाद ! कहिं सि, देहि मे पड़िवअणं ॥

इति स्तम्भं नाटयित्वा चिरं संज्ञां लब्ध्वा वाक्यम् ॥ हा जाद !

ए जुत्तं दाणिं पिदुणावि दे जधा परिचक्षा तथा तुमंवि
मं मन्दभाइणीं परिचक्षसि (४) ॥ इति मोहं नाटयति ॥

राजा ॥ श्रुत्वावलोक्य च सर्ववैक्लव्यम् ॥ कथमियमपि तपस्विनी
भर्त्ता परित्यक्ता ? सर्वथा सर्वत्र निष्करुणता हतविधेः ।

शैव्या ॥ समम्भ्रमस्तथाय ॥ किं खु एदं वट्टदि, कहिं गदो

स्त्री करुणं करुणं रुदती तिष्ठति, तत् त्वरितं त्वरितं गत्वा गृहा-
णास्याः शुद्धकम्बलः । अहमपि स्वामिनः सकाशमेव गच्छामि ।

(३) हा जात ! कुत्तासि, देहि मे प्रतिवचनम् ।

(४) हा जात ! हा जात ! कुत्तासि, देहि मे प्रतिवचनम् । हा
जात ! न यत्कमिदानीं पितृपि ते यथा परित्यक्ता तथा त्वमपि मां
मन्दभागिनीं परित्यजसि ।

(५) किं खलु इदं वर्तते कुल गतो मे पुत्रः ? । पुत्र ! किमिति

पिपत् स नूनं निश्चितम् अभ्युदयः हि मङ्गलमेव, इदानीं प्राप्तस्य मे
मम अभ्युदयस्य मङ्गलस्य द्वारं सरथं हि खलुरेव ।

मे पुत्तयो ॥ इहा परिच्यञ्च ॥ पुत्रअ ! किंत्ति मं णाल-
वसि ? एभाइणी भाआमि क्व, अहं, किं ण पेक्खसि एदं
भीसणं महाअसाणं ? ॥ सोकादम् ॥ किं भणसि ? उअ-
ज्जाअस्स कालणादो कुसुमादं अवचिणत्तो कोट्टरादो
णिक्कमिअ कल्लाहिणा (ज) दट्ठम्हि ? ॥ सवभ्रमम् ॥ कहिं
कहिं सो कल्लाहि, किं त्ति मं ण दंसेदि ॥ समन्ताइवल्लोक्य ॥
अलिअं अलिअं, कुदो एत्थ कल्लाहि ॥ उपविश्य सकरुणम् ॥
हा जाद ! उथेहि, उवणेहि दाव उअज्जाअस्स अखंडि-
दादं मालूर-वत्ताइ, तिलक्खेत्त-सम्भवाइ दम्भाकुराइ,
अदिकामदि से होमवेला, पडिणिउत्ता दाणिं सव्वे बद्धा-
आरिणो हुविस्सन्ति ॥ उत्थापयित्तुमिच्छन्तो सावेगम् ॥ कथं
सव्वयां जेव्व मं मन्दभाइणीं समुज्झिअ दूरं गदोसि ! हा
इदंस्मि मन्दभाइणी ! (५) दत्ति मूर्च्छां नाटयति ॥

मां न आलपसि ? एकाकिनी विभेभि खल्वहम्, किं न प्रेषसे एतत्
भीषणं महाअसाणम् ? किं भणसि ? उपाध्यायस्य कारणात् कुसुमा-
न्यवचिन्वन् कोटरान् निष्कस्य कणाहिना दटोऽसि ? कुत कुत स
कणाहिः ? । किमिति मां न दशति ? अलीकम् अलीकम्, पुतोऽसि
कणाहिः ? । हा जात ! तत्तिउ उपनय तत्तदुपाध्यायस्य अख-
ण्डितानि मालूरपत्राणि, तिलक्खेत्त-सम्भवान् दम्भाकुरान् । अतिक्रामति
तस्य होमवेला, प्रतिनिवृत्ता इदानीं सर्वे बद्धवारिणो भविष्यन्ति, कथं
सव्वमेव मां मन्दभागिनीं समुज्झा दूरं गतोऽसि ? हा ! इतार्किक मन्द-
भागिनी ।

(ज) कणाहिना कालसर्पेण । मालूरपत्राणि विल्वपत्राणि अख-
ण्डितानि अस्त्रिणानि ! दम्भाकुरान् कृशाकुरान् समुज्झा परित्यज्य ।

राजा ॥ अथैकशतम् ॥ कष्टमकृतमस्यापि तस्य विधेरमी
सुदुःखं व्यवहाराः (भ) ।

शैल्या ॥ संज्ञां कक्षां सोपावस्यम् ॥ हा अन्नउत्त ! ऐक्य
दाणिं अह्मदुल्लिख्य संपदं अवत्तन्तरं ! सखदा णिक्खि
कहिं दाणिं विसयहिअओ चिट्ठसि ! अस्सं च तुए अहं
समादिट्ठा जं पअस्सेन पालणीओ एसो टे बालओ, तं च
मए पावसीलाए तथा च पडिबल्लम् (६) ।

राजा ॥ सविशेषकरुणम् ॥ अहो ! मर्त्यसृष्टि (ङ) परिदे-
वितानि ।

शैल्या ॥ सत्कर्णं सुताय प्रत्यङ्गमालोक्य ॥ हा पुत्तअ ! एदं
खु दे सुख मिअह्म-भासर-णिज्जालवट्टं, इमे सुसिण्ह पत्तले

(६) हा आर्यपुत्र ! प्रत्येदानीम अहदुर्लभितस्य साध्यतमवस्था
न्तरम् । सर्वथा निष्कृप ! कत्र इदानीं विश्वस्तद्वयस्तिष्ठसि ? अन्यच्च
त्वया अहं समादिष्टा यत् प्रयत्नेन पालनीय एष ते बालकः, तच्च मया
मामशीलया तथा न प्रतिपद्यम् ।

(७) हा पुत्र ! एष खलु सुखदृग्गाह-भासर ललाटपट, इमे
सुसिग्धपत्तले पर्वलपाटले क्षिग्धभवले लोचने, इदं च सुघटितास्थि-

(भ) व्यवहारा अपरस्थानि सुदुःखाः दुःखेनापि श्रोतुमशक्या
इत्यर्थः ।

(ज) ममेसृष्टि ममेविदारस्थानि इत्यर्थः परिदेवितानि विज्ञायाः ।

(ङ) सुखेखादि । सुखः जनोद्धरः यः अगाहः मन्दः तद्वन्
भारतः दीक्षमानः कलाटपटः सुसिग्धे लोहातिष्ठाविशी पत्तले घन-
लीलाहते वज्रान्तर्यामिने । सुघटितः शोभनं यथा तथा

पञ्चान्तपाटले सिनिध-धवले लोभणी, अग्रस्य सुहृदिदृष्टिबन्धो
कठिण-वित्तिष-वक्तव्यलो ; ता किं एतत् सरीरे अलक्षणे
सन्दिहं कथन्तहृदएण ? तथा सत्यसन्धस्या अज्जउत्तस्य मम
मन्दभाइणीए चरिदे पमादो । सर्वथा अकारणो भस्मो,
अप्यमाणं च लक्षणं, अलिप्त वादिणी विद्याय इत्तया,
अदो बहुसो दिट्ठ पच्च एहिं समादिट्ठिन्नि मासइलक्खणेहिं,
जधा वंस-वज्जणी दीहाउ चक्खवत्ती एसो युत्तओ दे भवि-
स्सदि त्ति । ता मम मन्दभाइणीए भाअधेएहिं सत्त
अलिप्तं संवुत्तं । (ठ)(७)

राजा ॥ सायङ्गम् ॥ कथं संवादिनी (ठ) वर्त्तते ॥ निपुण-
मयलोक्य सान्त्वम् ॥ अये ! कथम् ।

बन्धु कठिन-वित्तीयं वक्तव्यम्, तत् किमत्र शरीरे अलक्षणं सन्देह-
कृतान्तहृदकेन ? तथा सत्यसन्धस्याप्युत्तस्य मम मन्दभागिन्याश्चरितो
प्रमादः । सर्वथा अकारणो भस्मः, अप्रमाणश्च लक्षणम्, अनीकवादिनी
विज्ञान-वेत्तारः । यतो बहुसो दृष्टप्रत्ययैः समादिष्टानि सासङ्गकाः
चक्षुष्यैः, यथा वंसवज्जणी दीर्घायुश्चक्रवर्त्ती एष पुत्रस्ते भविष्यतीति, तत्र
मम मन्दभागिन्याः भागधेयैः सर्वम् अनीकं संवृत्तम् ।

राजितः अस्यां बन्धुः सत्यं तादृशं कठिनं धनं वित्तीयं विनाशकम् । अत्र
कथं दुष्टचिह्नम् । कृतान्तहृदकेन दुष्टमनेन वा दुष्टेन कृतान्तो यम-
हैवयोरित्यन्तरः । सत्यसन्धस्य सत्यमस्य प्रमादः दोषः मन्दभाग्यया सर्वैः
किमपि दुश्चरितं येन आर्यपुत्रस्य पुत्रविधातो जात इति भावः ।
अनीकवादिनः श्लाघावाहताः । दृष्टप्रत्ययैः दृष्टानि शक्यं सर्वमभिरक्ष्यं
सासङ्गकविचक्षुष्यैः लक्षणनिर्णयकश्लाघाभिधैः ।

(ठ) संवादिनी मत्सम्बन्धेन प्रतीयमाना इत्यर्थः ।

द्वत्वाकारमिदं शिरः पृथुललाटान्तं विशालेक्षणं,
चक्राङ्गी, चरणौ, करौ सकमलावाजानुलम्बी भुजौ ।
क्षामं मध्यमुरो विशालमुदरं तुच्छं कटिः पीवरा
नूनं भूपकुलाङ्कुरः शिशुरयं साम्राज्यचिह्नाङ्कितः ॥ (ड)

॥ स्मृतिमभिनीय सर्वैक्यम् ॥ मे रोहिताश्वो नूनमस्यामेव
वयोऽवस्थायां वर्तते, तदभिगच्छते मे हृदयम् । अथवा
प्रतिहतममङ्गलं वत्सस्य ।

शैव्या ॥ सोपालम्भमाकाशे ॥ भगवं कोसिअ ! किदत्था
दाणिं सि । (८)

राजा ॥ सावेगम् ॥ कथं भगवन्तं कौशिकमुपालभते ।
सर्वथा न किञ्चित् विसंवदति । (८) तदन्तं परपरिग्रह-
शङ्कया शैव्यैवेयम् ॥ चिरमवलोक्य सकृच्छणम् ॥ कृतमद्यापि
सन्देहेन । कुतः,

(८) भगवन् ! कौशिक ! कृतार्थः इदानीमसि ।

(ड) क्वेति । द्वाकारं मण्डलाकारं पृथुललाटान्तं दीर्घभाल-
भागं विशालेक्षणम् व्यायतनेत्रम् इदं शिरः । चरणौ चक्रं चक्रा-
कारचिह्नेन अङ्कितौ अलङ्कृतावित्यर्थः । करौ पाणी सकमलौ
पद्मचिह्नितौ, भुजौ बाह्वौ व्याजानुलम्बी जानुपर्यन्तलम्बिनौ । मध्यं
मध्यभागः क्षामं लीलम् उरः वक्षस्थलं विशालं विस्तीर्णम् । उदरं
तुच्छं क्षल्पमित्यर्थः । कटिः पीवरा स्तूला । अयं शिशुः साम्राज्य-
चिह्नाङ्कितः अलङ्कृतः अतएव नूनं निश्चितं भूपकुलाङ्कुरः कस्यचित्
राजः तनय इत्यर्थः ।

(८) विसंवदति । सन्देहयति ।

मा वाणी करुणार्त्तनाद विकलाप्यामन्द-तन्वी-स्वना
ते चामी भ्रमरीष नील कुटिलाः पर्याकुला मूर्धजाः ।
तान्यङ्गानि कथान्यमूनि सहसा दुःप्रत्यभिज्ञानि मे
कान्तिःसैव पुराण-चित्र-मलिना लेखाभिरुज्जीयते ॥ (ण)
हा वत्स रोहिताश्व ! कासि, मे देहि प्रतिवचनम् ॥ ५८
मूर्च्छितः पतति ॥ संज्ञां लब्ध्वा रोहिताश्वस्य सख्यमवलोक्य ॥ अन्-
द्रिद्यमान-दग्नाङ्कुरस्य स्मरामि शैशवं मन्दभाग्यः ।

प्रथित मङ्गल-गुग्गुलु कल्पित
प्रतनु-लोल-जटावलि मण्डितम् ।
मधुप लङ्घित मग्ध-सरोरुह-
द्युति मुखं तदिदं न विराजते ॥ (त)

(ण) मेति । करुणैः शोकपूर्णैः व्यर्त्तनादैः विकला विस्तरापि
व्यामन्दः दीर्घदुग्मरीः तन्वी इव स्वनः यस्यां तादृशी सा पूर्वानुभूता
इत्यर्थः वाणी, अमी च भ्रमराणाम् ओष्ठाः समूहा इव नीलाः
कुटिलाः भङ्गिमन्त्र्य ते मूर्धजाः केशाः पर्याकुलाः बन्धनाभावात्
इतस्ततो विलुलिताः । तानि अमूनि अङ्गानि कथानि दुःखपीण्यानि
अतएव मे सहसा दुःखेन प्रत्यभिज्ञानि सैवेयमिति प्रत्यभिज्ञातुं श-
क्यानि पुराणं प्राचीनं यत् चित्रम् आलेख्यं तद्वत् मलिना सैव कान्तिः
लेखाभिः रेखाभिः उज्जीयते अनुभूयते ।

(त) प्रथितेति । प्रथितः विख्यातः यः मङ्गलगुग्गुलुः माह-
निकगन्धद्रव्यविशेषः तेन कल्पिता रचिता प्रतनुः स्तम्भा या जटावलिः
तथा मण्डितं भूषितम् अतएव मधुपैः मङ्गलैः लङ्घितम् आक्रान्तं यत्
मग्धं मनोज्ञं सरोरुहं कमलं तद्वत् द्युतिः कान्त्यर्थस्य तथाभिधं तत्
इदं मुखं न विराजते न शोभते विप्रव्याप्तया भानिन्यादिति भावः
द्रुतविलम्बिनां वृत्तम् ।

हा वत्स रोहिताश्व ! हा (य) तपन कुल-बाल-प्रवाल
 हा हरिश्चन्द्र-हृदयानन्दन ! हा कुपित-कौशिक-दक्षिणा-
 ऽऽनृत्य-प्रधान-पण्य !

नेष्टं न दत्तं न कुलोचितानि
 सुखान्यवाप्तानि यशो न कीर्णम् ।
 न्यग्रोध वीजाङ्कुरमूषरस्थं
 विद्धम्वयन् वत्स ! दिवं गतोऽसि ॥ (द)

अपिच । वत्स !

मूर्धाऽभिषेक-पयसा न पवित्रितस्ते ।
 दानैः करो, न चरणावरि मौलि-पातैः ।
 जातो धनुर्गुणकिणाङ्कधरो न बाह्व
 न्म्यादयः प्रतिपदिन्दुरिवासि नष्टः ॥ (ध)

(य) तपनेति । तपनस्य सूर्यस्य कुलं तस्य बालः नवः प्रवालः
 पल्लवः तत्सम्बुद्धौ । कुपितेति । कुपितः यः कौशिकः विद्वामित्रः तस्य
 दक्षिणाया आनृत्ये प्रधानं मुख्यं पण्यं विक्रेयद्रव्यं तत्सम्बुद्धौ ।

(द) नेष्टमिति । हे वत्स ! त्वया न दत्तं न यज्ञेन देवास्तर्पिता
 इत्यर्थः, न दत्तम् अर्थिभ्यः धनमिति शेषः । कुलोचितानि सुखानि
 राजसम्पद्भोगजनितानीति शेषः । न अवाप्तानि न प्राप्तानि, यशः न
 कीर्णं न विस्तीर्यम् । अमरस्थं अारमूभिस्त्वं न्यग्रोधस्य वटस्य वीजा-
 ङ्कुरं विद्धम्वयन् अहुर्ज्वन् दिवं स्वर्गं गतः प्राप्तः असि । उपजाति-
 त्वम् ।

(ध) मूर्धेति । ते तव मूर्धा गिरः अभिषेकपयसा राज्याभिषेक-
 सन्मपूतेन जलेन न पवित्रितः न पवित्रीकृतः । त्वं राज्ये नाभिषिक्त-
 इति भावः । दानैः करो न पवित्रितादिति शेषः । चरणौ चरणी

॥ विचित्र ॥ तत् किमिहोपसृत्य (न) विलपन्त्या देव्याः
कथयाम्यात्मानम् ? अथवा न युक्तमिमां तनय-शोक-दृष्टा-
मानां तपस्विनीं स्वदशा विपर्ययेणापरेणोद्दृष्टयितुम् ।
आत्मानमवलोक्य ॥ दुरात्मन् ! हरिश्चन्द्रहतक ! कथमद्यापि न
स्त्रियमे ? किमतः-परं द्रक्ष्यसि ? इति मूर्च्छां नाटयति शनैः
नीत्य ॥ दुरात्मन् ! हरिश्चन्द्रहतक ! यदेतान् इदानीमभि-
हतपाणान् न परित्यजसि तत् किमात्मघातिनी लोका-
दात्मानं परित्यातुमिच्छसि ? धिक्पूर्वम् !

वरमद्यैव निर्मज्जन अन्ये तमसि दारुणे ।

पुत्राननेन्दु-रहिता न पुनर्वीजिता दिशः ॥ (प)

आपच

अन्धं तमः ककुद भैरव-प्रय वोची-

चण्डासिपत्रवन-रौरव शास्त्रलोषु ।

शस्त्राणां भौजिपातैः शिरोनमनैः न पवित्रिताविति शेषः । वाङ्म धनुः-
यः गुणः भौवीं तस्य किण एव कहुः तस्य धरौ धनुर्गुणकिणाङ्कितः
वित्त्वर्थः न जातौ । अतस्त्वं लब्धोदयः प्राप्नोदयः प्रतिपद्य । इन्दु-
दिव नष्टोऽसि । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(न) उपसृत्य उपगम्य । स्वदशेति । स्वस्य आत्मनः दशाविपर्ययेण
चण्डालदासरूपेण दृक्त्वर्थः । उद्दृष्टयितुं क्लेशयितुम् ।

(प) वरमिति । अद्यैव इदानीमेव दारुणे अन्ये तमसि तदारुणं
निरपे निर्मज्जन् पतन् त्वं वरं मनाक् प्रियः । पुत्रस्य आननेन्दु-
मुखचन्द्रेण रहिता दिशः न पुनः वीजिताः दृष्टा भवन्तु इति शेषः ।

(फ) अन्धमिति । तनयविक्रमजेन पुत्रनिधनजनितेन दुःखेन
संख्याः या यतनाः ताः अन्धं तमः ककुदभैरवं प्रयवोचि, चण्डा-

नैतेषु सन्ति नरकेष्वपि यातनास्ता

दुःखेन यास्तनय विल्लवजेन तुल्याः ॥ (फ)

तदलं विलम्बेन । भवतु, भागीरथी-तटीपान्तेषु सुतशो-
काग्नि-दह्यमानमात्मानं निर्यापयामि (ब)॥ इति मन्दं परि-
व्रज्य स्मृतिर्माभिनीय ससम्भ्रमम् ॥ अहह ! मनाक् पराधीनमा-
त्मानं विस्मृतोऽस्मि । । विचिन्त्य सर्वैकव्यम् ॥ कष्टं भोः कष्टम् !

मरणात् निर्हतिं यान्ति धन्याः स्वाधीनवृत्तयः ।

आत्म-विक्रयिणः पापाः प्राणत्यागेऽप्यनीश्वराः ॥ (भ)

॥ वैकव्यं नाटयित्वा ॥ तदस्मादपि मनोरथाद् भ्रष्टोऽस्मि
मन्दभाग्यः कुतः,

दारुणस्यास्य दुःखस्य धैर्यमस्त्येव भेषजम् ।

दुर्वार-विनिपातोऽयं भर्तुराज्ञा-व्यतिक्रमः ॥ (म)

॥ सावधम् ॥ तद् यावदिदानीम् असह्य-शोकाग्नि-
दह्यमान-मात्मानं विवेकवारिणा संस्तभ्य भर्तुराज्ञां प्रमा-
णीकरोमि । यतः ।

पतवन् रौरवं शाल्मली चेति तथोक्तेषु एतेषु नरकेष्वपि ता यातनाः
न सन्ति । अन्धं तम इति अलुक्मसाहो बोध्यः । वसन्तितकं वृत्तम् ।

(ब) निर्यापयामि निहन्मि । मनाक् अल्पम् ।

(भ) मरणादिति । स्वाधीनवृत्तयः जनाः धन्याः पुण्यवन्तः, ये
मरणात् निर्हतिं सर्वदुःखयान्तिं यान्ति प्राप्नुयन्ति । पापाः आत्म-
विक्रयिणः प्राणत्यागेऽपि अनीश्वराः अप्रभवः ।

(म) दारुणमेति । धैर्यं च अस्य दारुणस्य दुःखस्य भेषजम्
शोषधम् अस्त्येव । अयं तु भर्तुः आज्ञाव्यतिक्रमः आदेशप्रतिपालनं
दुर्वारः दारविद्वेषक्यः विनिपातः अधोगमिः अस्मात् तथाविधः ।

मध्ये व्यक्तमनादि-विभ्रमवशादव्यक्तमायन्तयोः

पञ्चत्वं प्रकृतिः किलास्य जगतस्तत् पञ्चधा सम्भृतम् ।

संसारार्णव वीचि-भङ्ग-बलनैर्योगा वियोगैः समा-

स्तम्भोहादपरं न वेद्मि विदुषां शोकस्य यत् कारणम् ॥ (य)

गैव्या ॥ संज्ञां लब्ध्वा ॥ कथं एदं हृदजोविदं ण मं परि-

चमदि, ता किं णु क्व एत्थं करणिज्जं ? ॥ अत्रूणि परिमृज्य ॥

भोदु एदस्मिं ममाण-पाद्वे अत्ताणञ्च उब्बन्धिअ वावाद्-

इस्सम् । (८.) इति पाशं रचयति ।

८) कथमिदं हृदजोवितं न मां परित्यजति । तत् किं नु अन्वय-
करणीयम् ? । भवतु एतस्मिन् प्रसंगानपादपे आत्मानं उद्बध्य व्यापाद-
यिष्ये ।

(य) मध्ये इति । यत् जगत् अनादिविभ्रमवशात् अनादेः पक्ष-
स्य परमात्मन इत्यर्थः विभ्रमः विलासः तद्वशात् तदिच्छयेति भावः
मध्ये व्यक्तं प्रकाशं गतम् आद्यन्तयोस्तु अव्यक्तम् अज्ञातं सर्वभित्तं
विश्वं मध्ये कियतः कालान् दृश्यते किन्तु आदिरन्तश्च कैरपि न
विदित इत्यर्थः पञ्चत्वं निधनं जड़भाव इत्यर्थः अस्य जगतः प्रकृतिः
स्वभावः, तत् पञ्चत्वञ्च पञ्चधा पञ्चप्रकारेण सम्भृतं सम्पन्नं पञ्चभि-
भूतैरेव देहः सृज्यते तानि च भूतानि जड़पदार्था एव देहस्थितस्यत्मनो
व्यपगमात् देहस्थिताः पञ्च भूतांशाः पञ्चस्यैव प्रलीयन्ते तदेव पञ्चत्वमिति
भावः । संसारे अभी योगाः पुत्रकलत्रादिसङ्गाः प्रवास्य समुद्रस्य
वीचीनां तरङ्गाणां भङ्गवत् बलनैः वियोगैः वियोज्यैः समाः तुल्याः यथा
समुद्रे तरङ्गा उत्थिता एव प्रलीयन्ते तद्वत् संसारे प्रियसङ्गा इति भावः
तत् तस्मात् विदुषां जानतां शोकस्य यत् कारणं तत् भोहात् अज्ञानात्
अपरम् अन्यत् न वेद्मि न जानामि भोहएव शोककारणमिति भावः ।
शाट्टं विप्रकीर्तितं वृत्तम् ।

राजा ॥ दृष्ट्वा ससम्भ्रमम् ॥ अहह ! इदमपरमापत्तिं
जीवित-व्यसन-फलम् । तत्किं करोमि मन्दभाग्यः ॥
विचिन्त्य ॥ भवत्येवं तावत् ॥ इति अन्यतो गत्वा ॥ मरणाविर्हति
यान्ति इत्यादि पठति ॥

स्वकर्म-वैचित्र्य-विपाक-विभ्रमै-

विरुद्ध-मार्गाः परलोक भ्रमयः ।

विहाय मायामवशस्य भूरियं

विहस्यते सा किल पारलौकिकैः ॥ (२)

शैव्या ॥ आकर्ण्य ससम्भ्रमं पाशसन्तृज्य ॥ हृदि हृदि ।
भरणं मङ्गलसवासन-हिमन्त्राण पराधीन-जीविदाण दासकण
वि मण विमुमरिदं । अस्मिन् वि जन्मन्तरे इमादो दास-
भावादो ण विमुक्ता भविस्मि । ऊर्ध्वमवलोक्य दीर्घं निदृश्य ॥ भगव
देव ! मरिदुं वि ण लवभदि भगवदो सभासादो । ता

(१०) हा धिक् हा धिक् ! मरण-महोत्सव-व्यासक्त-हृदयया-परा-
धीनजीवितया दासत्वमपि मया विसृतम् । अन्यस्मिन् जन्मान्तरे
अस्मादासभायाञ्च विमुक्ता भविष्यामि । भगवन् ! देव ! मर्त्तमपि न

(२) स्वकर्मैति । स्वकर्मणां वैचित्र्यस्य विविधत्वस्य यः विपाकः
परिणामः तस्य विभ्रमैः विव्वातैः परलोकभ्रमयः विरुद्धा विख्याता
मार्गाः प्रख्याताः यासां ताः कर्मवशेन लोकाः विविधां पारलौकिकीं
गतिं लभन्ते इति भावः अतः पारलौकिकैः परलोकतत्त्वविद्विरित्यर्थः
मायां संसारस्त्रोहं विहाय परित्यज्य सा इयम् अवशस्य अजितेन्द्रियस्य
अशस्य इत्यर्थः भूः क्षेत्रं संसार इत्यर्थः विहस्यते अवज्ञायते इत्यर्थः ।
वंशस्यविवं इतं यदस्ति वंशस्यविवं जतौ जराविति तत्त्वज्ञेयात् ।

इदं हि मन्दभाइणी ॥ इति आत्मानं पातयित्वा सहस्रोत्थाय कर्त्तव्यं
प्रवृत्तम् ॥ किंत्तिष्ठं दारिं अप्यदीश्वर-दातुषे दसा-विसंवादे
परिदेविद्व्यं, ता कालोचिदं कदुश्च दासित्तय-समुचिदाए
सुखसूसाए दिश्वरं व्याराधयन्तो व्यदोववास निभमेचिं
अत्ताण्यं परिसोसइस्सं । जधा च इमस्सिं मणुस्स-लोण
पुणो वि सम्भविस्सं मन्दभाइणी (१०) ॥ इति चितां रचयति ॥

राजां ॥ दृष्ट्वा सकृदप्यम् ॥ अये ! आरब्धमनया कालोचि-
तम् ॥ आत्मगतम् ॥ साधु देवि ! साधु ! नास्यामप्यवस्थायाम्
अतिक्रान्तमाभिजात्यम् (ल) । तदहमिदानौमुपसृत्य भर्त्स-
राज्ञां प्रमाणौकरोमि ॥ तथा कृत्वा सर्वकृष्णं च ॥ देवि !
इत्यङ्गीकृते सुखमावृणोति ॥ महाभागे !

अकृत्वा मत्परिज्ञानम्, अदत्त्वा मृतकम्बलम् ।

प्रवर्त्तनीयाः केनापि न श्मशानोचिताः क्रियाः ॥

तदुपनीयतां मे मृतकम्बलः ॥ इति सवाष्पसम्भं करं प्रसारयति
शैव्या । भयं नाटयन्ती ॥ भद्रमुह ! दूरदो चिह्न । अहं ते
उपवणइस्सं । (११)

अभ्यते । भगवतः सकाशात् तत् इति हि मन्दभागिनी किंवदिदानीम-
अप्रतीकार-दातुषे दशाविसंवादे परिदेवितव्यम् । तत् कालोचितं कृत्वा
दासत्वसमुचितया पुत्रूया द्विजवरमाराधयन्ती अतोपवासनिवर्त्तयित्वा
परिशोषयिष्ये । यथा न कश्चिन् मनुष्य-लोके पुनरपि सम्भविष्यामि
मन्दभागिनी ।

(११) भद्रमुह ! दूरतस्मिन्, अहं ते उपवनेष्यामि ।

(ल) आभिजात्यं कौलीयम् ।

राजा । व्रीडां नाटयित्वा ॥ स्थितः ।

शैव्या ॥ रोहिताश्वस्य शरीरात् पटमाक्षय्य अर्पयन्ती, इत्तं समा-
नोक्य सविस्मयमात्मगतम् ॥ कथं चक्रवर्त्ति सखण-सणाहो वि-
अत्रं पाणौ इमस्म वावारस्म उवणौदो ? ॥ अपस्त्य शनैः प्रत्य-
ङ्गमवलोक्य सप्रत्यभिज्ञानम् ॥ कथं अज्जउत्तो ? ससम्भ्रमम् ॥ हा
अज्जउत्त ! परित्ताहि परित्ताहि (१२) ॥ इति आत्मानं
पातयति ॥

राजा ॥ अपस्त्य ॥ देवि ! न मां श्वपाक-(व)दास्य-
दूषितं स्पृष्ट,मर्हसि । तत् समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

शैव्या ॥ समाश्वस्य ॥ हद्दौ हद्दौ किंसेदं ? । (१३)

राजा ॥ कर्मणां विपाकः । तदलं परिदेवितेन उपनीय-
तामेतत् ।

शैव्या ॥ सर्वैश्वर्यमर्पयति ॥ आकाशात् पुष्पवृष्टिः ॥ उभौ सवि-
स्मयमवलोकयतः ।

राजा ॥ कथमाकाशात् पुष्पवृष्टिः ?

॥ नेपथ्ये ॥

अहो ! दानमहो ! शीलम्, अहो ! धैर्यमहो ! क्षमा ।

अहो ! सत्यमहो ! ज्ञानं हरिश्चन्द्रस्य धीमतः ॥

(१२) कथं चक्रवर्त्तिलक्षण-सनाधोऽप्ययं पाण्डुरेतस्य व्यापारस्योप-
नीतः ? कथम् आर्य्यपुत्र ? हा आर्य्यपुत्र ! परित्ताहि परित्ताहि ।

(१३) हा धिक् ! हा धिक् ! किं त्वेदम् ?

(व) श्वपाकेति । श्वपाकः चण्डालः तस्य दास्येन दूषितम् अप-
वित्रमित्यर्थः ।

शैव्या ॥ श्रुत्वा सन्नाधम् ॥ अग्नौ कोदायिं अज्जउत्तस्स
गुणसलाहाए मे हिअअं आसासेदि । अहवा, अलं गुण-
कधाए अज्जउत्तो जदि णाम इमं अवत्थन्तरं अणुभोदि ।
सव्वधा अआरणो धम्मो, अरस्सरुदिदं सव्वं अन्धआर-
णच्चिदं सव्वं विस्साणं । (१४)

ततः प्रविशति धर्मः

धर्मः ॥ महापतिव्रते ! महाराज हरिश्चन्द्र ! कथमह-
मकारणो नाम । तथाहि पश्य,

अन्येषां ये दुर्लभाः पार्थिवानां

सत्यैर्दानैरुज्जितैः कर्मभिश्च ।

तानेवाहं ब्रह्म-सालोक्य पृतान्

आप्तो दातुं शाश्वतानद्य लोकान् ॥ (ग)

तदलं विषादेन । वत्स रोहिताश्व ! समाश्वसिहि समाश्व
मिहि

(१४) अहो ! क इदानीम् आर्यपुत्रस्य गुणप्राप्तया मे हृदयमा-
श्वसयति । अथवा अलं गुण-कथया । आर्यपुत्रो यदि नाम इदमव-
स्थानरमणुभवतीति सर्वथा अकारणो धर्मः, अगण्य-रुदितं सर्वम्,
अन्धकार-वर्तितं सर्वं विज्ञानम् ।

(ग) अन्येषामिति । सत्यैः सत्यवचनैः दानैः उज्जितैः सहस्र-
रित्त्वर्थैः कर्मभिः यज्ञादिभिरित्त्वर्थैः अन्येषां पार्थिवानां राज्ञां ये
लोकाः दुर्लभाः दुष्प्रायाः, अहं तान् ब्रह्मसालोक्यपृतान् ब्रह्मणः पर-
मात्मनः सालोक्येन अदृष्टदर्शनेन परिष्वितान् शाश्वतान् अक्षयान्
लोकान् ब्रह्मलोकानित्यर्थः दातुम् एव आप्तः उपस्थितः ।

राजा ॥ दृष्ट्वा सहर्षम् ॥ कथं स भगवान् धर्मः । भगवन् ! अभिवादये ।

शैब्या ॥ भगवन् ! प्रणमामि । (१५)

रोहिताश्वः ॥ शनैः शनैरुन्मीलयति ।

धर्मः ।

समाश्वसिहि वत्स ! त्वं, पित्रा धर्मेण पालितः ।

गत-प्रत्यागतैः प्राणैश्चिरं पालयितुं प्रजाः ॥ (घ)

रोहिताश्वः ॥ ससुखाय ॥ कथमम्बा ? तत् केन पुनरिमं प्रदेयमानौतासि ? ।

शैब्या ॥ जाद ! अस्त्यो भागधेएहि । (१६)

धर्मः ॥ वत्स ! अयं ब्रह्मलोकातिथिः पिता पुरत एव ।

रोहिताश्वः ॥ तात ! परिव्रायस्व परिव्रायस्व ॥ इत्यात्मानं पालयति ।

राजा ॥ उपसृत्य ॥ वत्स ! न मां क्षपाक-दास्य-दूषितं स्मृमर्हसि ।

धर्मः ॥ राजन् ! अलमिदानीं कृपणैरालापैः (स) । तथाहि

(१५) भगवन् ! प्रणमामि ।

(१६) जात ! आत्मनो भागधेयैः ।

(घ) समाश्वसिहीति । हे वत्स ! पित्रा धर्मेण पालितः रति-तस्मात् गतप्रत्यागतैः गतैः पुनरागतैरित्यर्थः प्राणैः चिरं प्रजाः पालयितुं समाश्वसिहि समाश्वस्तो भव ।

(स) कृपणैः दीनैः आलापैः वचनैः ।

क्रेता योऽस्या ब्राह्मणस्ते सदारी
यद्याण्डालो यत्र राज्यञ्च तत् ते ।
राजन् ! गुह्यं तत्त्वतो ज्ञातुमेतद्
दिव्यं चक्षुः साम्प्रतं ते ददामि ॥ (ह)

कः कोऽत्र परीवाराणाम् ?

प्रविष्ट्य पुरुषः ॥ आज्ञापयतु भगवान् ।

धर्मः ॥ इतो भव ।

पुरुषः ॥ एषोऽस्मि ।

धर्मः ॥ महाराज ! विमानमधिरुह्य दिव्येन चक्षुषा
विलोक्यतां यथेदं सर्वमिति ।

राजा ॥ यथादिशति भगवान् ! ॥ इति दिव्यं विमानमा-
रुह्य ध्यानं नाटयन् ॥ धिक् ! प्रमादः धिक् ! प्रमादः (ज)
विद्योपस्थानपरितोषितेन भगवता कौशिकेन सचिवेषु नो
राज्यं प्रतिमुक्तम् ।

(ह) क्रेतेति । ते तव व्यष्ट्याः पत्न्याः क्रेता यः सदारः सस्त्रीको
ब्राह्मणः यद्याण्डालः तव क्रेतेति भावः यत्र च ते तव तत् राज्यं वर्तते
इति शेषः हे राजन् ! एतत् गुह्यं रहस्यं सर्वं तत्पतः वस्तुतः ज्ञातुं
साम्प्रतं ते त्वभ्यं दिव्यं चक्षुः ज्ञानचक्षुरित्यर्थः ददामि । इन्द्रवज्रा-
वृत्तम् ।

(ज) प्रमादः अनवधानता । विद्यानाम् उपस्थानेन राज्यानु-
मत्या उपस्थित्या इत्यर्थः परितोषितेन प्रमादितेन । प्रतिमुक्तं प्रत्य-
र्पितम् ।

धर्मः ॥ राजन् ! भवत् सत्य जिज्ञासयैवासौ मुनिस्तथा
कृतवान्, ननु राज्यार्थितया, तदलं सम्भ्रमेण, (क) विष्णु-
द्वमालोक्यतां तदिदं सर्वम् ।

राजा ॥ पुनर्ध्यामं नाटयित्वा सानन्दम् ॥ देवि ! दिष्ट्या वर्द्धसे,

क्रेता स ते प्रकृति-कारुणिको द्विजन्मा

जाया-सखो ननु शिवो किल दम्पती तौ ।

क्रेता ममापि खलु यो भगवान् स धर्म-

स्तेनाधुना मनसि शल्यमुपैति शान्तिम् ॥ (ख)

धर्मः ॥ तेन हि अभिषिच्यतां पृथिवी-राज्ये वत्सो रोहि-
ताखः ।

राजा ॥ भगवन् ! यदादिशसि ।

धर्मः ॥ आसनम् आसनम्, कृतं कृतम्, चामरं चाम-
रम्, भृङ्गारः भृङ्गारः ।

पुरुषः ॥

एतत् सिंहासनमुपनतं दीप्तमाणिक्य चित्रं

कञ्चनैतत् परिणत-शरच्चन्द्रविम्बानुकारि ।

(क) विष्णुद्वं निर्दोषम् ।

(ख) क्रेतेति । सः प्रकृतिकारुणिकः स्वभावदयालुः जायासखः
सत्त्विकः यः ते तव क्रेता द्विजन्मा ननु प्रिये ! तौ दम्पती जायापती
शिवौ पार्वतीपरमेश्वरौ किल । यः खलु ममापि क्रेता सः भगवान्
धर्मः, तेन हेतुना अधुना मनसि स्थितमिति शेषः । शल्यं चाण्डाल-
दास्यादिरूपम् आत्मनिकं दुःखमित्यर्थः शान्तिम् उपैति प्राप्नोति ।
वसन्तिष्ठकं वृत्तम् ।

(ग) एतदिति । एतत् दीप्तैः दीप्पमानैः माणिक्यैः चित्रम्

एते ज्योत्स्ना-प्रसर-धवले चामरे हेमदण्डे

भृङ्गारामस्तदिदमभितः सम्भृतं सागरेभ्यः ॥ (ग)

धर्महरिचन्द्रौ रोहिताश्वस्याभिषेकं नाटयतः ॥

धर्मः ॥ ऊर्ध्वमवलोक्य ॥ दिष्ट्या विमान-चारिणीभिर्देवता-
भिरभिनन्द्यते वत्स-रोहिताश्वस्याभिषेकं सहोत्सवः ।

तथाहि ।

एता नद्यो दधति कलशान् सम्भृतांस्तीर्थतोयैः

सान्द्रः स्निग्धः स्थगयति दिशो दुन्दुभीनां निनादः ।

नृत्यन्त्येताः सुर-युवतयो मुक्तमन्दारवर्षाः

स्वैः स्वैरग्रैर्नरपतिममी लोकपाला भजन्ते ॥ (घ)

तत् कृतं करणीयमिदानीं ब्रह्मलोकमभिप्रतिष्ठस्व ।

राजा ॥ भगवन !

आश्चर्यम् सिंहासनम् उपनतम् उपस्थितम् एतत् परिषतं पूर्णं यत्
गरुडद्विम्बं तस्य अनुकारि सदृशं कश्चम् एते ज्योत्स्नाप्रसरयत् धवले
हेमदण्डे स्वर्णदण्डवती चामरे तदिदं भृङ्गारस्य अश्वः कलम् अभितः
समन्तात् सागरेभ्यः स्रग्म्य इति भावः । सम्भृतं समानीतम् । मन्दा-
क्रान्तावृत्तम् ।

(घ) एता इति । एता नद्यः सरितः तीर्थतोयैः सम्भृतान् पूर्यान्
कलशान् दधति, सान्द्रः तुसुलः स्निग्धः ओलसुखः दुन्दुभीनां निनादः
दिशः स्थगयति व्याप्नोति । एताः सुरयुवतयः मुक्तं त्यक्तं मन्दाराणां
देवतद्विशेषकुसुमानां वर्षं यामिः तथाभूताः मन्दारपुष्पाणि वर्णन्य
इत्यर्थः नृत्यन्ति । अमी च लोकपालाः इन्द्रादयः स्वैः स्वैः अंगैः नर-
पतिं राजानं भजन्ते राजशरीरे आदिर्भवन्तीत्यर्थः । अष्टानां लोक-
पालानां वपुर्धारयते नृप इति शास्त्रादिति भावः । मन्दाक्रान्ता-
वृत्तम् ।

क्रुद्धे तर्जन-तत्परे खलु गते दष्टाधरे कौशिके
 नाथैतान् विहाय गच्छसि नयास्मानप्यनाथानिति ।
 प्रत्यद्यागतबाध्य-दीनवदनैरुक्तोऽस्मि यैस्तान् कथं
 त्यक्त्वात्मभरिरभ्युपैमि भवता लोकान् प्रदिष्टानहम् ॥ (ङ)

धर्मः ॥ राजन् ! स्वकर्म(च)-वैचित्र्योच्चावच-स्वभावानां
 प्रजानां क्व पुनरेतावन्ति भागधेयानि ।

राजा ॥ क्षणं क्षणार्धं सह ताभिरेव
 लोकान् प्रजाभिर्विहरामि तांस्तान् ।
 ममैव वा पुण्यलवेन तासां
 भवन्तु लोका भवता प्रदिष्टाः ॥ (ङ)

(ङ) क्रुद्धे इति । क्रुद्धे कोपकलुषिते तर्जनतत्परे दष्टाधरे अधर-
 दंष्ट्रिणि कौशिके विद्यामित्रे गते प्राप्ते सति हे नाथ ! प्रभो ! एतान्
 अनाथान् अस्मान् विहाय क्व कुत्र गच्छसि अस्मानपि नय दत्त त्वं
 गच्छसीति भावः इति प्रत्ययैः नवैः आगतैः बाध्यैः अशुभिः दीन-
 वदनं येषां तादृशैः यैः उक्तः कथितः अस्मि, तान् त्यक्त्वा अहम् आत्म-
 भरिः स्वार्थपरायणः सन् भवता प्रदिष्टान् लोकान् ब्रह्मलोकान् कथम्
 अभ्युपैमि गच्छामि । गार्दूलविश्रीद्धितं दृष्टम् ।

(च) स्वकर्मेति । स्वानि कर्माणि तेषां वैचित्त्येण पार्श्वक्येन
 उच्चावचाः बहुविधाः स्वभावा येषां तासां प्रजानाम् एतावन्ति ब्रह्म-
 लोकप्राप्तियोग्यानीति भावः भागधेयानि भाग्यानि कुतः ।

(ङ) क्षणमिति । क्षणं क्षणार्धं वा ताभिः प्रजाभिरेव सह
 तान् तान् लोकान् विहरामि विहर्तुमिच्छामि, ममैव पुण्यलवेन सुत-
 तलेणेन भवता प्रदिष्टा लोकाः तासां प्रजानां भवन्तु । उपजाति
 दृष्टम् ।

धमः ॥ सविज्ञयम् ॥ अहो ! लोकोत्तरं (ज) चरितमस्य
राजर्षेः । राजन् ! अनेन पुण्यदान सन्भावितेनापरेण
पुण्यसम्भारिण प्रजानामात्मनश्चोपार्जिताः शाश्वता लोकाः ।
तदुच्यतां किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

राजा ॥ भगवन् ! अतःपरमपि प्रियमस्ति । तथाहि,
विद्या-लाभात् मुनिरपि मयि त्यक्तमिष्याभ्यसूया
लब्धा प्राणानयमपि शिशुश्चक्रवर्तित्वमाप्तः ।
दृष्टः साक्षान् त्वमपि भगवन् ! ब्रह्मसालोक्यमाप्तं
किंवा तत् स्यादपरममती यत् प्रियं प्रार्थयिष्ये ॥

तथापीदमस्तु ।

प्रमुदित-सुजना समृद्ध-शस्या
भवतु मही विजयी च भूमिपालः ।
कविभिरुपहिता निजप्रबन्धे
गुणकणिका ह्यनुष्टुप्तां गुणैः ॥ (झ)

(ज) लोकोत्तरम् अलौकिकम् । पुण्यदानेन सन्भावितः उपार्जितं तेन । शाश्वता अश्वदाः विद्येति हे भगवन् ! मुनिः विद्यामित्रः
विद्यानां लाभात् मयि त्यक्ता मिष्या अभ्यसूया क्रोधः येन तद्योक्तः
अयं शिशुः रोहितान्धश्च प्राणान् त्यक्त्वापि चक्रवर्तित्वं साम्राज्यम
आप्तः प्राप्तः । त्वमपि साक्षात् मूर्तिमान् दृष्टः, ब्रह्मसालोक्यम् आप्तं
प्राप्तञ्च ममेति श्रेष्ठः अतोऽस्मात् अपरम् अन्यत् यत् प्रियं प्रार्थयिष्ये,
नन् किं वा स्यात् न किमपि प्रियमस्तीति भावः ।

(झ) प्रमुदितेति । मही पृथिवी प्रमुदिता आनन्दिताः सुजनाः
साधवः यस्यां तयोक्ता, तथा समृद्धानि सम्यक् दृष्टिं गतानि शस्यानि

अपि च ।

येनादिष्य प्रयोगं घनपुलकभृता नाटकस्यास्य हर्षाद्
वस्तुलङ्कारहेम्नां प्रतिदिनमस्तु राशयः सम्प्रदत्ताः ।
तस्य चक्ष-प्रभृतैर्भूतं जगदिदं कार्तिकेयस्य कीर्तिः
पारे क्षीराब्धिमिथोरपि कवियशसा सार्द्धमग्रेसरेण ॥ (ज)

॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

इति आर्य्य-क्षेमौश्वर-कृते चण्डकौशिक-नाटके
पञ्चमोऽङ्कः समाप्तिमगमत् ।

सम्पूर्णम् ।

यस्यां तथाभूता, भूमिपालः राजा च विजयी भवतु । तथा कृष्णः
गुणगणिकाभिः विद्वद्भिः कविभिः निजप्रबन्धे स्वग्रन्थे उपहिता अपि
गुणगणिका कणामालकोऽपि गुणः अनुगृह्यतां हि, अनुग्रहे
गृह्यतामेव ।

(ज) येनेति श्लोकः कविना नाटकाभिनयप्रयोजकस्य राज्ञः कार्त्तिकेयस्य
कीर्तिरूपेण कीर्तितः न तु हरिश्चन्द्रोक्तिरिति परिहृतः ।

पञ्चमाङ्कः समाप्तः ।

इति श्रीजीवानन्द विद्यासागर-भट्टाचार्य
विरचिता चण्डकौशिकव्याख्या
समाप्ता ।

